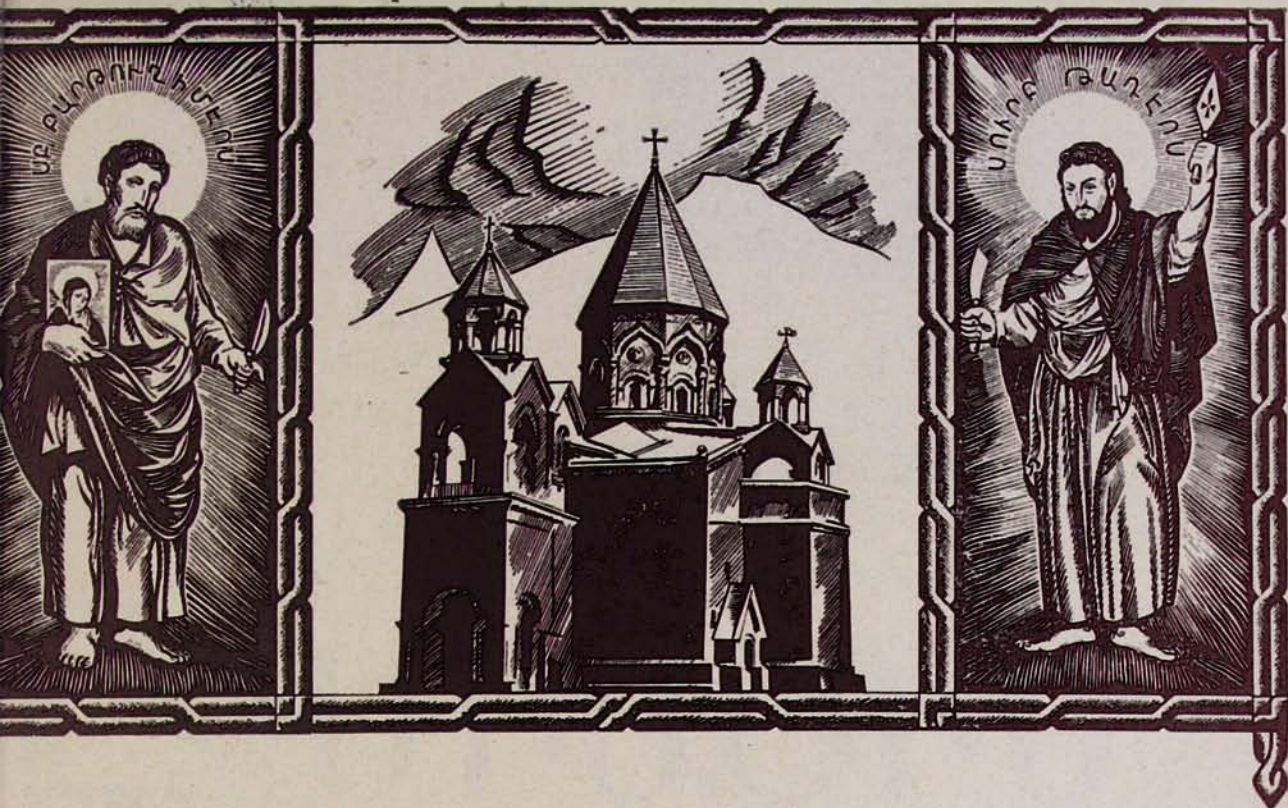
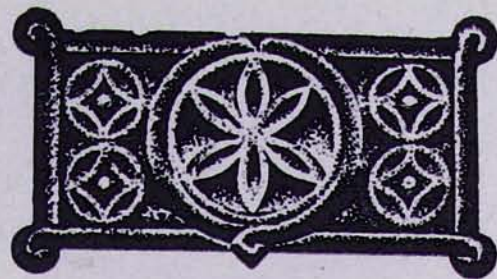

ԶՄԻԱԾԻՆ

1972

Ե

Ի Ը
ՏԱՐԻ

ԷԶՄԻԱԾԻՆ

ՈՐ-15.458

ՊԱՇՏՈՆԱԿԱՆ
ԱՄՍԱԳԻՐ
ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ
ԱԹՈՌՈՒՈՅ
Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ

Խմբ. ի ղ ղ

1972

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

	Էջ
ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ցավակցական կոնդակը հայ մեծ նկարիչ Մարտիրոս Սարյանի մահվան առթիվ	3
ԽՄԲԱԴՐԱԿԱՆ—Աստուծու խոսքի զորությունը	5
Հաղորդագրություն	8
Խումին օրոտոքս եկեղեցու պատվիրակությունը Մայր Աթոռում	9
Հանգիստ Մարտիրոս Սարյանի	15
Մարտիրոս Սարյանի նամակը Գարեգին վարդապետ Հովսեփյանցին	17
ՄԱՅՐ ԱԹՈՒՌՈՒՄ	19
ՌՈՒԲԵՆ ՔԱՀԱՆԱ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ—Դարդու հարությունը որպես կենսաֆաստատ փիլիսոփայություն Ավետարանի մեջ	21
ԱՐՏԱԿ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՍՄԱՏՅԱՆՑ—Սուրբ Էջմիածնի միաբանության գրական-կրթական գործունեությունը և Մայր Աթոռի տպարանը	27
Սկսումա՞ք ութ-ձայների (նոտաներ)	43
ՄԵՍՐՈՊ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՄԱՔՍՈՒԴՅԱՆՑ—Կենդանագրի ծագումն ու զարգացումը հայ մանրանկարչության մեջ	48
ՄԻՀՐԱՆ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍԻ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ—Հայրենասեր ճղճարական տ. Հովհան-նես քահանա Տիր-Մկրտչյան	57
Օ. Ս. ԵԳՆՅԱՆ—Սարգիս արքեպս. Զալալյանցի «Մանապարհորդությունի ի Մեծն Հայաստան» գրքում հիշատակվող ձեռագրերը	60

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՍՑԵՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ, ԷՋՄԻԱԾԻՆ

«ԷՋՄԻԱԾԻՆ» ԱՄՍԱԳՐԻ ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Армянская ССР, Эчмиадзин, Редакция журнала «Эчмиадзин».
 Rédaction de la revue «Etchmiadzine», Etchmiadzine, Arménie, URSS

Զանգված է արտադրության 5/IV 1972 թ., Ստորագրված է տպագրության 8/VI 1972 թ.:

Տպագրական 4 մամուլ, թուղթ 60×84¹/₈, պատվեր 354

Մայր Աթոռ և Էջմիածնի տպարան, 1972 թ.

ՀՐԱՄԱՆԱԻ

Տ. Տ. ՎԱԶԳԵՆԻ ԱՌԱՋՆՈՅ

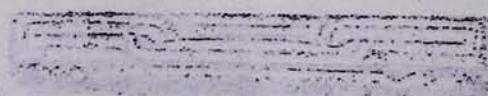
ՎԵՀԱՓԱՌԻ ԵՒ ՍՐԲԱՋՆԱԳՈՅՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ԳԴԱՐԱՆԱԿԱՆ
ՄԱՍԻՖԻԿԱԿԱՆ
ԵՌՈՐՈՐԱՆ
ՎԵՀԱՓԱՐԻՍ

Երևան

1925

ՎԵՀԱՓԱՌԻ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻ ՅԱՎԱԿՑԱԿԱՆ ԿՈՆԴԱԿԸ ՀԱՅ ՄԵԾ ԿԱՐԻՉ ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՍԱՐՅԱՆԻ ՄԱՀՎԱՆ ԱՌԹՎ

ՕՐՀՆՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՎՇՏԱՀԱՐ ՏԻԿԻՆ ԼՈՒՍԻԿ ՍԱՐԵԱՆԻՆ
ԵՒ ՍԳԱԿԻՐ ԸՆՏԱՆԻՔԻՆ, Ի ԳԱՀԷ ՍՐԲՈՅՆ ԳՐԻԳՈՐԻ ԼՈՒՍԱԽՈՐԶԻ
ԵՒ Ի ԳԱՀԱԿԱԼԷ ՆՈՐԻՆ

Ե Ր Ե Ւ Ա Ն

Հայկական և կարչական արուեստի մեծանուն Վարպետը, Մարտիրոս Սարեանը, իր լոյս աչքերը փակեց ու խաղաղութեամբ անցաւ միւս ափը կեանքին, յաւիտ ապրելու համար:

Սուրբ Էջմիածնի սեղանի առաջ ծնկաչոք Մենք աղօթում ենք նրա հոգու համար և հաւատում ենք նրա անմահութեան:

Փայլուն շնորհներով օծուած Վարպետ Մարտիրոսը, ստեղծարար աշխատանքի ճանապարհով որոնեց ու հասաւ իր հարազատ ժողովրդի կեանքի ու հոգու ամենախոր ակունքները և դարձաւ նրանց վաւերական ու ինքնատիպ արտայայտիչը իր արուեստի գործերով, իր մտածումի ու զգացմունքի խղանքներով և իր ժպտակերտ հայրենասիրութեամբ:

Այսօր բոլորս, թէև սգաւոր, սակայն անհունօրէն մխիթարուած ենք որ Սարեանը ծնունդ մեր ժողովրդի ծոցում, և մեր «փոքր ածուն», նրա գործով ու համբաւով մի անգամ ևս բարձրացաւ համամարդկային արժէքների կալուարին:

Մխիթարութեամբ եմք նաև այն գիտակցութեամբ թէ անմահացած Վարպետը, յետ այսու առանել հզօրութեամբ պիտի շարունակէ բոցավառել սրտերը մեր նոր սերունդների, իր ոգու հրդեհով: Այն ոգու, որով նա տենչում էր երկընքի արևները իջեցնել վերածնունդ Հայոց աշխարհ ու իր պաշտելի ժողովրդին բաշխել՝ աւելի լոյս, աւելի միասնական ինքնագիտակցութիւն ու աւելի արդար ապագայ:

Մեր օրերի և գալիք ժամանակների համար Մարտիրոս Սարեանը միշտ պիտի մնայ, իբրև մարդ՝ սուրբ յիշատակ, իբրև արուեստագէտ՝ յաղթական մի կամար հայ ոգեկանութեան, իբրև Հայաստանի քաղաքացի՝ անլուելի պատգամ:

Օրհնութիւն նրա հոգուն, նրա գործին, նրա երազանքներին:

Օրհնութիւն նաև ձեզ, տիկին Լուսիկ, և ձեր բոլոր հարազատներին, հոգւոյ մխիթարութեամբ ու խաղաղութեամբ: Ամէն:

Տուա կոնդակս ի 10-ը մայիսի
1972 փրկչական ամի,
և ի տումարիս հայոց ՌՆԻԱ,
ի մայրավանս սրբոյ Էջմիածնի
ՀՄՐ. 782

Կապույտ

ԾԱՅՐԱԳՈՅՆ ՊԱՏՐԻԱՐԷ ԵՒ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ

Խ Մ Բ Ա Գ Ր Ա Կ Ա Ն

ԱՍՏՈՒԾՈՒ ԽՈՍՔԻ ԶՈՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

(Հոգեգալստյան տոնի առիթով)

Աստվածաշնչի առաջին էջում, Ծննդոց գրքի մեջ (Ա 1—31), գեղեցիկ ու պատկերավոր կերպով նկարագրվում է տիեզերքի վեցօրյա արարչագործության և ապա մարդու ստեղծման սրտատույզ պատմությունը.

«...Եւ երկիր էր աներևոյթ և անպատրաստ, և խաւար ի վերայ անդնոց. և Հոգի Աստուծոյ շրջէր ի վերայ ջուրց: Եւ ասաց Աստուած. Եղիցի լոյս»...

Ողջ համագույքը ստեղծվում է **Աստուծոյ խոսքի զորությամբ**: Աստված հրամայում է և նյութը՝ հնազանդվում՝ իր Արարչին, որ «ածն ի չգոյէ ի գոյ զչգոյսն եւ եցոյց յոչնչէ զչէսն» (Եզեկի):

Տիեզերքը իր բանական ստեղծագործությամբ, իր հրաշալի կարգ ու կանոնով Աստուծոյ մեջ «ի զօրութեան» եղած խոսքի մարմնավորումն է, զգալի և շոշափելի տեսակների բազմազան ձևերի և կերպերի մեջ, տեսակներ, «որք իրեանց փոփոխմամբն ցուցանեն զիրեանց սպասաւորութիւնն ըստ սահմանելոյն» (Հանախապատում):

Հին աշխարհի մեծ մտածողներից սաղմոսերգու Դավիթ մարգարեն տիեզերքի ստեղծագործության հրաշալի իրողությունը. նույնպես վերագրում է Աստուծոյ խոսքի զորությանը և ներգործությանը: Աստված «Ասաց և եղեն, հրամայեաց և հաստատեցան» (Սաղմ. ԺԽԸ 5):

«Ամենայն կենդանութեան աղբիւր» Աստուծոյ խոսքը ներշնչել և առաքելության էր կոչել Հին կտակարանի բոլոր մահապետներին և մարգարեներին: «Եղև Բան Տեառն առ իս և ասէ»:

Ավետարանները հաստատապես վկայում են **Քրիստոսի խոսքի մեծ ազդեցության** մասին մարդկային հոգիների, մտքերի և մարդկանց սրտերի վրա. «Ժողովուրդն ամենայն կախեալ կային զմեանէ լսել» (Ղուկ. ԺԹ 48) և միշտ «ամենայն ժողովուրդն կանխէր ընդ առաօտս առ նա ի տաճարն լսել ի մեանէ» (Ղուկ. ԻԱ 38), որովհետև «ոչ երբեք այնպէս խօսեցաւ մարդ» (Հովհ. Է 46), ինչպէս խոսում էր Քրիստոսը:

Հեթանոսաց մեծ առաքյալը՝ Պողոսը, ժամանակակից հելլենիստական աշխարհը նշվածում է իր աստվածատուր խոսքի հզորությամբ: Հեթանոսները քարոզության ժամանակ լսելով նրա խոսքը Փոքր Ասիայում, Աթենքում, ասում էին. «Աստուածք նմանեալք մարդկան իջին առ մեզ... և կոչէին զՊաղոս»՝ Հերմէս, քանզի նա էր առաջնորդ քանին» (Գործք ԺԴ 10—11):

Քրիստոսի համբարձումից տասն օր հետո, քրիստոնեական առաջին եկեղեցին հաստատվում է Երուսաղեմում Աստուծոյ խոսքի քարոզչության զորությամբ:

Այս անգամ Աստուծոյ խոսքը հրաշալի

արդյունքներով ներգործում է ոչ թե «աներեւելի», անպատրաստ» նյութի վրա, ոչ թե բնության մեջ, այլ մարդկային հոգիների, մտածողների և կամքերի աշխարհին վրա: Հասնա՞նք ու անուս անորոշակերը լցվում են վերաբերման մեջ Աստուծո խոսքի գործությանը: Երբեք ում անվեհեր քարոզները անկարողին հորիզոնում, ճշմարտության վերադարձին և քրիստոնեական վեհ սկզբունքներին: Եվ այդ քարոզչությանը «այսպէս հանձն Աստուծոյ անէր և գործանայր»:

Այդ, Աստուծո խոսքի գործությունը...

Այդ գործությունն է ազդում առաքյալների բանականության վրա, այդ գործության ներգործությանը պայծառանում են նրանց հոգիները, կամքերը ամրապնդվում վաղվա մեծ գործի համար. «Եւ լցան ամենեքին Հոգով սրբով և սկսան խօսել յայլ լեզուս, որպէս և Հոգին տալր նոցա բարբառել» (Գործք. Բ 4):

Ս. Հոգու էջըը Երուսաղեմի վերնատան մեջ, առաքյալների վրա, Քրիստոսի համբարձումից տասն օր հետո, տոնն է ամենից առաջ Աստուծո խոսքի հզորության, ներգործության, ս. Հոգու միջոցով շնորհաբաշխության և առաջնորդության:

Աստուծո խոսքը ս. Հոգու էջով զինում է առաքյալներին, վկայությունը տալու իրենց հավատքի ճշմարտության, Քրիստոսի խաչի և հարության խորհրդի պատմականության:

Աստուծո խոսքով զինված, առաքյալների ճշմարտության Ձայնը հնչում է բոլոր երկինքների տակ, բոլոր երկրներում և բոլոր ազգերի մեջ. «Եւ ընդ ամենայն երկիր ել քարոսառ նոցա ի միմէ և ի ծագս աշխարհի են խօսք նոցա» (Սաղմ. ԺԸ 5):

Եթե Բաբելոնյան աշտարակաշինությանը, լեզուների խառնակումով, նշում են ս. Գրոց մեկնիչները, մարդկային ազգը բաժանվեց, ասիա, ուրեմն, Հոգեգալստյան տոնին Աստուծո խոսքի մեջ վերստին վերամիավորվեց մարդկությունը, գԱստված որոնելու իր սրտագին ճիգերի մեջ:

Հոգեգալստյան տոնը կամ Պենտեկոստեն նորակազմ քրիստոնեական եկեղեցու մեծագույն և առաջին իրադարձությունն է, որի հիշատակը տոնվում է ամեն տարի Հիմանց հիսուններորդ օրվա կիրակիին:

Հոգեգալստյան տոնը եկեղեցու ս. Հոգով մկրտության և հաստատման օրն է. «Զի Յովհաննէս մկրտեաց ի ջուր, այլ դուք մկրտիցիք ի Հոգին սուրբ» (Գործք Ա 5): Ս. Հոգու մշտական ներկայությունը եկեղեցու մեջ, եկեղեցու կենսունակության և գոյության երաշխիքն է:

Քրիստոնեական եկեղեցին, առաքելական օրերից, նշել է ս. Հոգու գալստյան տոնը,

որպէս Աստուծո խոսքի ներգործության, հոգևոր տվչության և շնորհաց օր:

Հայ եկեղեցին, սակայն, ավելի մեծ հանդիսություն է տվել Հոգեգալստյան տոնին, ս. Ներսէս Շնորհալի Հայրապետի կարգադրությամբ: Հնում բոլոր եկեղեցիները, այդ թվում նաև մերը, միօրյա հանդիսությամբ էին տոնում Հոգեգալստը, ինչպէս օրթոդոքս եկեղեցին մինչև այսօր: Ս. Ներսէս Շնորհալին տնօրինել և սահմանել է, որ մի ամբողջ յոյնյակի ընթացքում տոնվի Հոգեգալստը, «երգօք և ընթերցումովք» (Գիրք Մաշոց, Վաղարշապատ, 1872, էջ 474), հակառակ այն իրողության, որ այդ յոյնյակը «եղիական պահքի» և կամ «ամառան աղոհացքի» շրջանն է:

Հայ եկեղեցին, արդարորեն, այնքան մեծ կարևորություն և հանդիսավորություն է նվիրել այս տոնին ոչ միայն զուտ կրոնական, հոգևոր իմաստով, այլ նաև ազգային-եկեղեցական տեսակետից, որովհետև Հոգեգալստյան տոնի հանդիսությունը սկիզբն է հայ եկեղեցուն միայն հատուկ ազգային-եկեղեցական հիշատակներին նվիրված այն մի շարք սրտագրավ, անկյունադարձային նշանակություն ունեցող տոներին, որոնց նրպատակն է շեշտել հայոց հողի վրա և հայ հոգիների մեջ Աստուծո խոսքին էջըը, Հայաստանում Ավետարանի քարոզության արմատավորումը, հայ ժողովրդի պատմական ու ամբողջական դարձը դեպի քրիստոնեություն, տոներ, ինչպիսիք են, ըստ մեր եկեղեցական օրացույցի, ս. Հռիփսիմյանց, ս. Գայանյանց կույսերի նահատակության հանդիսությունը, ս. Գրիգոր Լուսավորչի «Ելանելուն ի վիրապէս» տոնը և ապա «Տօն Վարդիկէ եկեղեցույ սրբոյ Էջմիածնի»:

Ս. Հոգին անձնավորում է Աստուծո խոսքը, աստվածային իմաստությունը, հոգևոր, բարոյական այն շնորհները, որոնցով ղեկավարվում է եկեղեցին:

Քրիստոնեական եկեղեցին իր երկուհարամյա պատմությունը անցել է ս. Հոգու ղեկավարությամբ, Աստուծո խոսքի գործությամբ: Վասնզի, նա՛ է, որ «քննէ գիտքս Աստուծոյ»... Նա է, որ իր կենդանարար գործությամբ «զամենայն պարզես ի մեզ ծաղկեալ և անեցեալ, որ ձեռնադրես առաքեալս, լցուցանես մարգարէս, ուսուցանես վարդապետս» (Նարեկացի):

Ներսէս Լամբրոնացին իր հոյակապ «Ներբող ի գալուստ ամենասուրբ Հոգույն սրբոյ» ճառին մեջ, որն ընթերցվում է Հոգեգալստյան օրը, երեկոյան ժամերգությունից հետո, խոսում է ս. Հոգու առաջնության մասին եկեղեցու և հավատացյալի կյանքում. «Եւ որ

եկն այլ ո՛չ մեկնեցաւ, այլ մնաց յեկեղեցի Քրիստոսի... Որպէս վերակացու և արթուն հրահանգիչ կարգաց եկեղեցւոյ և որոշիչ իրաքանչիւր աստիճանաց և պատուոյ»:

Այսօր, առավել քան երբևէ, համայն մարդկութիւնը մանավանդ, իր արդի «Բաբելոն»-յան լեզվախառնության» մեջ, կարիքն ունի Աստուծոյ խոսքի ներգործութեանը, նորոգու-

թեանը, ս. Հոգւոյ առաջնորդութեանը, միախառնութեանը և օգնութեանը՝ հասկանալու համար բուն ճշմարտութիւնը, Քրիստոսով քարոզված խաղաղութիւնը, ժողովուրդների եղբայրութիւնն ու համագործակցութիւնը.

«Է՛ջ, այսմիկ սիրոյ աղբիւր՝ սիրով առ մեզ և միախառնեա՛ զորս ի պանդխտութեան վայրը՝ նժդէն և անցաւոր կենօք տառապին» (Լամբրոնացի):

ՀԱՂՈՐԴԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Նորին Սրբություն Ս. Տ. Վազգեն Ա Ամենայն Հայոց Հայրապետի հրավերով և Նորին Սրբություն Ռումինիայի ժուստինիան Պատրիարքի կարգադրությամբ սույն թվականի մայիսի 16-ից մինչև 24-ը Մայր Աթոռ ս. Էջմիածին այցելեց Ռումին օրթոդոքս սուրբ եկեղեցու մի պատվիրակություն, որի կազմում էին նորին սրբազնություն Բանադի միտրոպոլիտ Նիկոլայե Դերմյանուն, պատրիարքական փոխանորդ նորին սրբազնություն Անդիմ Նիկա եպիսկոպոսը, աստվածաբան-դասախոս արժանապատիվ Ենե Բրանիշտե քահանան՝ ողեկցությամբ հոգեշնորհ տ. Զարեն ծ. վրդ. Պարոնյանի՝ Խոխարենտի հայոց ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցու հոգևոր հովվի՝ որպես թարգման:

Ռումին օրթոդոքս եկեղեցու պատվիրակությունը եղբայրական ջերմ սիրով է ընդունվում Ամենայն Հայոց Հայրապետի, ս. Էջմիածնի և Երևանի եկեղեցիների հոգևոր դասի կողմից:

Ռումին բարձրաստիճան հոգևորականները մայիսի 20-ին, շաբաթ օրը, երեկոյան, մասնակցում են ժամերգությանը և մայիս 21-ին, կիրակի օրը՝ սուրբ պատարագին, ս. Էջմիածնի Մայր տաճարում, ուր Հայոց Հայրապետի և Մայր Աթոռի միաբանության և հայ հոգևորականության հետ միատեղ աղոթում են Քրիստոսի սիրույն մեջ բոլոր եկեղեցիների միության և համայն աշխարհի խաղաղության համար:

Ռումին օրթոդոքս եկեղեցու պատվիրակությունը այցելում է պատմական սրբատեղիները՝ ս. Հռիփսիմե, ս. Գայանե, ս. Գեղարդ, Օշական, ինչպես նաև Երևանի ս. Սարգիս եկեղեցի, ս. Մեսրոպ Մաշտոցի անվան ձեռագրաց Մատենադարան, Պատմության թանգարան և 1915 թվականի հայ մահառակաց հուշարձան:

Բարձրաստիճան Ռումին հյուրերը այցելություն են տալիս նաև Մայր Աթոռի հոգևոր ճեմարանին, ուր արժանապատիվ պրոֆեսոր Ենե Բրանիշտե քահանան երկու դասախոսություններ է կարդում ուսանողությանը:

Ռումին օրթոդոքս եկեղեցու պատվիրակության սույն բարեկամական այցելությունը հանդիսանում է մի երջանիկ առիթ ևս՝ խորացնելու հայ և Ռումին երկու եկեղեցիների միջև անկեղծ բարեկամությունը և փոխադարձ գնահատանքը ավետարանական և էկումենիկ ոգով:

ԴԻՎԱՆ ՄԱՅՐ ԱԹՈՐԻ

24 մայիսի 1972 թ.,

Ս. Էջմիածին

ՌՈՒՄԻՆ ՕՐԹՈԴՈՔՍ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՊԱՏՎԻՐԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՒՄ

ԺԱՄԱՆՈՒՄ

Հայոց Հայրապետի եղբայրական և սիրալիր հրավերով ու ումին օր-
թողոքս եկեղեցու Նորին Սրբություն **Տ. Ժուստինիան Պատրիարքի** կարգա-
դրությամբ սույն թվականի մայիսի 16-ին, երեքշաբթի օրը, երեկոյան ժամը
22-ին, բարի կամքի այցելությամբ ոխտավորաբար Մայր Աթոռ է ժամանում
ումին օրթողոքս եկեղեցու պատվիրակությունը, որի կազմումն էին՝ նորին
սրբազնություն **տ. Նիկողայե Գորնչանու միտրոպոլիտը** Բանադի (պատվի-
րակության ղեկավար), նորին սրբազնություն **տ. Անդիմ Նիկա եպիսկոպո-**
սը՝ պատրիարքական փոխանորդ, և արժանապատիվ **տ. Եմե քահանա Բրա-**
նիշտեն՝ Բուխարեստի աստվածաբանական ինստիտուտի պրոֆեսոր: Ռու-
մինացի հարգարժան հյուրերին ընկերակցում էր Մայր Աթոռի միաբան և
Բուխարեստի հայոց ս. Հրեշտակապետաց եկեղեցու հոգևոր հովիվ հոգե-
շնորհ **տ. Զարեհ վրդ. Պարոնյանը՝** որպես թարգման:

Երևանի օդանավակայանում, հանուն Հայոց Հայրապետի, ումին օր-
թողոքս եկեղեցու պատվիրակությանը դիմավորում և բարի գալուստ են մաղ-
թում Մայր տաճարի լուսարարապետ **տ. Հուսիկ եպս. Սանթրոքյանը** և Մայր
Աթոռի միջեկեղեցական հարաբերությունների վարիչ **տ. Արսեն վրդ. Բեր-**
բերյանը:

Այնուհետև հարգարժան հյուրերը ավտոմեքենաներով առաջնորդվում
են Երևան՝ հայրապետական վիլլան, որպես Հայոց Հայրապետի և Մայր
Աթոռի թանկագին հյուրեր:

Մայիսի 17-ին, չորեքշաբթի օրը, առավոտյան ժամը 11-ին, պատվիրա-
կությունը, **տ. Արսեն վարդապետի** ուղեկցությամբ, ժամանում է Մայր Աթոռ:

Մայր տաճարի գլխավոր մուտքի առաջ Մայր տաճարի լուսարարայետ տ. Հուսիկ եպիսկոպոսը, շրջապատված Մայր Աթոռի միաբանությամբ, հանուն Հայոց Հայրապետի, ողջունում և բարի գալուստ է մաղթում հարգարժան բարձրաստիճան հյուրերին և առաջնորդում դեպի Իջման ա. սեղան, ուր ծնրաթիւր տ. Նիկողայե Գորնյանու միտրոպոլիտը, տ. Անդիմ եպիսկոպոսը, տ. Ենե քահանան և տ. Զարեհ վարդապետը իրենց աղոթքն են կատարում երկյուղած բարեպաշտությամբ:

Այնուհետև հարգելի հյուրերը առաջնորդվում են Վեհաբան՝ ողջունելու Հայոց Հայրապետին և Նրան հաղորդելու ռումին օրթոդոքս եկեղեցու Տ. Ժուստինիան Պատրիարքի եղբայրական ողջույններն ու հարգանքները:

Հայոց Հայրապետը Վեհաբանում, Իր ընդունելության սրահում, հոգեկան բերկրանքով և սրտագին ուրախությամբ ողջունում է ռումին պատվիրակության ժամանումը Մայր Աթոռ և բարի գալուստ մաղթում: Հայոց Հայրապետի և տ. Նիկողայե միտրոպոլիտի, տ. Անդիմ եպիսկոպոսի միջև տեղի է ունենում ջերմ գրույց՝ սրտագին մթնոլորտում, որին ներկա են լինում նաև տ. Հուսիկ եպիսկոպոսը, տ. Արսեն, տ. Զարեհ վարդապետները և տ. Ենե քահանան:

Տ. Նիկողայե միտրոպոլիտը, հանուն ռումին եկեղեցու պատվիրակության, իր զգացված շնորհակալությունն ու երախտագիտությունն է հայտնում Հայոց Հայրապետին՝ Նրա հրավերով առաջին անգամ լինելով ա. Էջմիածին ուխտի եկած լինելու և ջերմ դիմավորության համար:

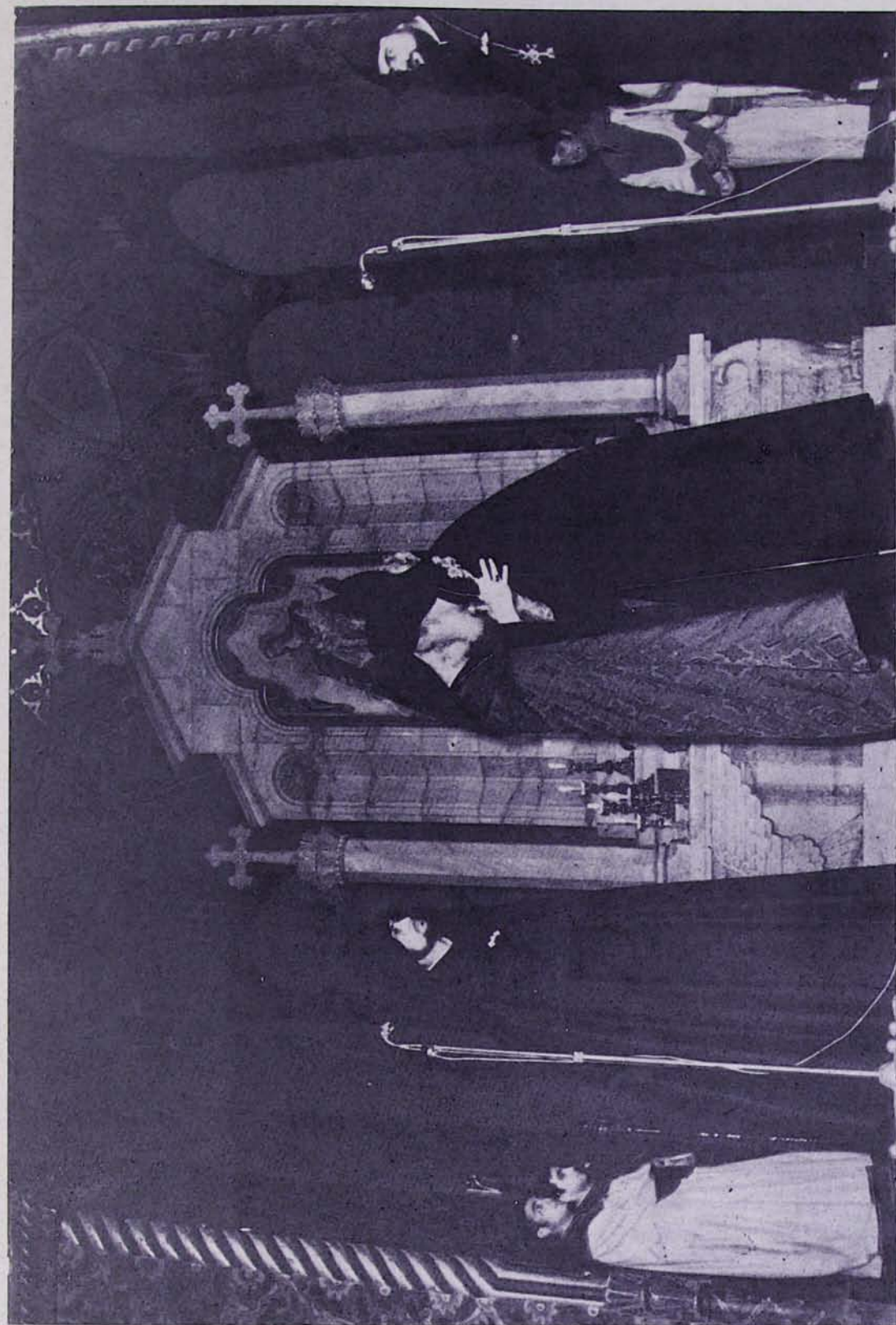
Ժամը 15-ին հարգարժան հյուրերը Վեհաբանում սեղանակից են լինում Հայոց Հայրապետին և ապա այցելում Մայր տաճար, եկեղեցական արվեստի թանգարան ու Հին Վեհաբան:

ԱՅՑԵԼՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ԵՎ ՈՒՆՏԱԳՆԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Մայիսի 18—20 օրերին ռումին օրթոդոքս եկեղեցու պատվիրակությունը, ա. Էջմիածնում գտնված օրերին, դիտում է մայրաքաղաքի տեսարժան վայրերն ու հուշարձանները, այցելում ա. Մեսրոպ Մաշտոցի անվան ձեռագրաց Մատենադարան, ուր հիացմունքով ծանոթանում է հայ մշակույթի և արվեստի անկրկնելի գանձերին, Ծիծեռնակաբերդ՝ հայ նախատակաց հուշարձան, ապա Օշական, ա. Մեսրոպի գերեզման ու դամբարան՝ իրենց հարգանքը մատուցելու մեծ վարդապետի գործին և հիշատակին:

Հարգարժան հյուրերը այնուհետև այցելում են պատմական Վաղարշապատի հնագույն եկեղեցիների հուշարձաններ՝ ա. Հոփուսիմե տաճար, ա. Գայանե և Զվարթնոցի ավերակներ:

Մայիսի 19-ին, ուրբաթ օրը, ռումին եկեղեցու պատվիրակությունը, ընկերակցությամբ տ. Հուսիկ եպիսկոպոսի, տ. Արսեն, տ. Զարեհ վարդապետների, մեկնում է ա. Գեղարդի պատմական վանք: Նախկին վարդապետը և վանքի հոգևորական միաբանները ու պաշտոնեությունը հարգալի ուրախությամբ ընդունում են բարձրաստիճան հյուրերին և միատեղ աղոթում գլխավոր եկեղեցու մեջ: Ապա հյուրերը ծանոթանում են հանգամանորեն վանքի պատմությանը և եկեղեցական կառույցների առանձնահատուկ ճարտարապետությանը և վերջին 7—8 տարիների ընթացքում Վեհափառ Հայրապետի նախաձեռնությամբ կատարված շինարարական և վերանորոգչական աշխատանքներին: Այնուհետև հարգարժան հյուրերը և նրանց ողեկցող անձինք մեծարվում են ա. Գեղարդի վանքի նորակերտ վանատանը:

ՈՂՋԱԳՈՒՐՈՒՄ

Ինչի Երևան իրենց ճանապարհի վրա ռումին եկեղեցու պատվիրակությունը այցելում է նաև պատմական Գառնի տաճար:

Երեկոյան ժամը 20-ին մեր հարգարժան հյուրերը Երևանում, Հայֆիլհարմոնիայի համերգային մեծ դահլիճում, ներկա են լինում սիմֆոնիկ համերգի:

ԱՅՑ ՀՈԳԵՎՈՐ ԾԵՄԱՐԱՆ

Մայիսի 20-ին, շաբաթ օրը, առավոտյան ժամը 10-ին, ռումին եկեղեցու պատվիրակությունն այցելում է Երևանի պ. Սարգիս եկեղեցի, Պատմության թանգարան և Էրեբունի և ժամը 15-ին ժամանում Մայր Աթոռ:

Ժամը 18.30-ին Հայոց Հայրապետը եկեղեցական թափորով հանդիսավորապես առաջնորդվում է Մայր տաճար՝ ընկերակցությամբ տ. Նիկողայե միտրոպոլիտի, տ. Անդիմ, տ. Կոմիտաս, տ. Հուսիկ եպիսկոպոսների, Մայր Աթոռի միաբանության և քահանայից դասի՝ նախագահելու հոգեգալստյան կիրակամյո՞ւ ժամերգությանը և այս առթիվ կատարվող Էկումենիկ աղոթքին:

Ժամը 20.30-ին, Հայոց Հայրապետի գլխավորությամբ, ռումին եկեղեցու պատվիրակությունը այցելում է հոգևոր ճեմարան, ուր «Հայր մեր»-ի թիվ արտասանությունից հետո տեսուչ տ. Հովհաննես քհն. Մարությանը, հանուն դասախոսական կազմի և ուսանողության, սրտագին ողերձով ողջունում է Հայոց Հայրապետի և Նրա թանկագին հյուրերի ներկայությունը և համառոտակի խոսում ճեմարանի նպատակի, ուսումնական ծրագրի, աշակերտության թվի և ուսանողական առօրյայի մասին:

Այնուհետև գործադրվում է գեղարվեստական մի կոկիկ ծրագիր:

Հյուրաբար Մայր Աթոռում գտնվող պրոֆ. Եմե ռումին քահանան հանդես է գալիս ռումին եկեղեցու ներքին և արտաքին առաքելությանը նվիրված բանախոսությամբ, որի թարգմանությունը կատարում է տ. Զարեհ վրդ. Պալոնյանը:

Ռումինահայ երկու ուսանողներ՝ Ա. լսարանից, հանդես են գալիս ռումիններեն արտասանությամբ: Քերոք Արթինյանը արտասանում է ռումին նշանավոր բանաստեղծ Միխայիլ Լմինեսկուի «Հարություն» քերթվածը: Հրանտ Աղաջանյանը ընթերցում է Գրիգոր Նարեկացու «Մեղքերի խոստովանություն» հատվածը Նարեկից՝ Վեհափառ Հայրապետի ռումիններեն թարգմանությամբ:

Ճեմարանի երգչախումբը, տ. Մասիս արդ. Գալստյանի ղեկավարությամբ, կատարում է «Էջ Միածինն ի Հօրէ», «Գովեա, Երուսաղէմ, գՏէր» շարականները, «Երևան բաղ եմ արել» և «Ազգ փառապանծ» խմբերգերը:

Ճեմարանի նվագախումբը հանդես է գալիս հետևյալ ծրագրով. «Ով գարնանայի», «Ալագյազ», «Ռումինական երգ», «Պոլյուշկա պոլե» և «Գլորիա ալելուիա»: Ծուրերտի «Ավե, Մարիա»-ն դաշնամուրի և իոնիկայի վրա միասին կատարում են Վրեժ սրկ. Նաջարյանն ու Հրանտ Աղաջանյանը: Ի. Ս. Բախի «Պրելյուդ լյա մինոր»-ը դաշնամուրի վրա կատարում է Կիրակոս Հովնանյանը:

Տեսչի հրավերով հանդիսության ժամանակ ողջույնի և օրհնության խոսքով հանդես է գալիս ռումին պատվիրակության անդամ տ. Անդիմ եպս. Նիկան, որը ջերմ շնորհակալություն է հայտնում հոգևոր ճեմարանի հարկի տակ, Հայոց Հայրապետի ներկայության, Մայր Աթոռի միաբանության, դասախոսական կազմի և ուսանողության հետ այս հաճելի հանդիպման համար և շեշտում, որ ռումին պատվիրակությունը ոչ թե այցելության է եկել սատ-

Հայոց Հայրապետը Իր թանկագին հյուրերի հետ Վեհաբանի այգում՝ XV դ. խաչքարի առաջ

վածաշնչական Հայոց աշխարհ ու ա. Էջմիածին, այլ ուխտագնացության, ա. Գրիգոր Լուսավորչի հետքերով, և իր խոսքն ավարտում Միխայիլ Էմինեսկուի «Ինչ եմ ես ցանկանում քեզ, քաղցր Ռումինիա» բանաստեղծությունից փոխ առնված և Հայոց երկրին ուղղված հետևյալ իղձով. «Ինչ եմ ես ցանկանում քեզ, քաղցր Հայաստան... փառավոր անցյալիդ արժանի փառավոր ապագա»:

Հոգևոր ճեմարանի հարկի տակ հանդիսությունն ավարտվում է խմբովին երգված Տերունական աղոթքով:

Այնուհետև Վեհափառ Հայրապետը հյուրերին է ներկայացնում հոգևոր ճեմարանի հոգևորական և աշխարհական դասախոսներին:

ՀԱՆԴԻՍԱՎՈՐ Ս. ՊԱՏԱՐԱԳ ԵՎ ՀԱՅՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՔԱՐՈՋ

Մայիսի 21-ին, կիրակի: Հոգեգալուստ: Օրվա մեծ տոնի առիթով Մայր տաճարում հանդիսավոր ա. պատարագ է մատուցում լուսարարապետ տ. Հուսիկ եպս. Սանթրոքյանը:

Ժամը 12-ին Վեհափառ Հայրապետը, ընկերակցությամբ տ. Նիկողայե միտրոպոլիտի, տ. Անդիմ և տ. Կոմիտաս եպիսկոպոսների և ուղեկցությամբ Մայր Աթոռի միաբանության և քահանայից դասի, առաջնորդվում է Մայր տաճար:

Մայրավանքի շրջափակում ներկա բազմահազար հոծ բազմությունը հավատացյալի ջերմ և սրտագին արտահայտություններով ողջունում է Հայոց Հայրապետին և Մայր Աթոռի թանկագին հյուրերին՝ ողմին օրթողոքս եկեղեցու ներկայացուցիչներին:

Մայր տաճարը լիքն է աղոթավոր հավատացյալ բազմությամբ: Ս. պատարագը հանդիսավոր վեհության մեջ շարունակվում է մինչև «Հայր մեր»:

Հայոց Հայրապետը առաջնորդվում է Ավագ սեղան և «Ամենքեան լցան հոգով սրբով» բնաբանով քարոզում է Հոգեգալստյան տոմի պատմական և հոգևոր խորհրդի և նշանակության մասին քրիստոնեական եկեղեցու կյանքում:

Այնուհետև Հայոց Հայրապետը մասնավոր սիրով և գոհունակությամբ ողջունում է Մայր տաճարի մեջ ներկայությունը ուումին օրթողոքս սուրբ եկեղեցու պատվիրակության, խոսում հայ և ուումին ժողովուրդների և եկեղեցիների դարավոր, բարեկամական, եկեղեցական, մշակութային հարաբերությունների մասին և շեշտում մանավանդ այն պարագան, որ 1915 թվականի հայ ժողովրդի տարագրության և նահատակության օրերին ուումին հայրենիքը եղբայրորեն իր գիրկը բացեց հայ ժողովրդի բեկորների առաջ: Հայոց Հայրապետը մասնավոր երախտագիտությամբ է հիշում այս հանգամանքը և իր ողջույնի խոսքն ավարտում Ռումինիայի, նրա ժողովրդի է՛լ ավելի բարօրության և երջանկության և ուումին օրթողոքս եկեղեցու պետ Ն. Սրբություն Ժուստինիան Պատրիարքի արևշատության և է՛լ ավելի արդյունավոր հովվապետության բարեմաղթություններով:

Ավագ սեղանի առաջ, Հայոց Հայրապետի կողքին, **տ. Նիկողայե միտրոպոլիտը** հանդես է գալիս պատասխան ողջույնի և շնորհակալության խոսքով:

Նորին սրբազնությունը համառոտակի կանգ է առնում ս. Գրիգոր Լուսավորչից սկսած Մայր Աթոռ ս. Էջմիածնի կատարած նախախնամական մեծ առաքելության մասին հայ ժողովրդի հոգևոր, մշակութային և ազգային կյանքում, ապա մեծ գնահատանքով է անդրադառնում հայ և ուումին ժողովուրդների, մշակույթների և եկեղեցիների արտագին կապերին և որպես ուումին օրթողոքս եկեղեցու պատվիրակներ և Տ. Ժուստինիան Պատրիարքի ներկայացուցիչներ ջերմ շնորհակալություն և երախտագիտություն հայտնում Հայոց Հայրապետին՝ ս. Էջմիածին այցելության այս բացառիկ առիթի համար և ապա կանգ առնում անցնող 16 տարիների ընթացքում հայ եկեղեցու կյանքում Հայոց Հայրապետի կատարած հոգևոր, մշակութային և շինարարական-վերանորոգչական մեծ աշխատանքների, ինչպես նաև աշխարհի խաղաղության ի նպաստ և միջեկեղեցական հողի վրա, Էկումենիկ ոգով Նրա կատարած մեծ ծառայության վրա: Նորին սրբազնությունը ջերմ ու բարի մաղթանքներով ավարտում է իր սիրո խոսքը:

ՀՅՈՒՐԵՐԸ ՀՐԱԺԵՇՏ ԵՆ ԱՌՆՈՒՄ

Ժամը 15-ին վեհաբանում, ի պատիվ ուումին պատվիրակության, տրվում է հրաժեշտի ընդունելություն, որին ներկա է լինում նաև ՀՍՍՀ Մինիստրների սովետին առընթեր հայ եկեղեցու գործերի խորհրդի նախագահ **Ս. Գասպարյանը**:

Ընդունելության ժամանակ ելույթներով հանդես են գալիս **Վեհափառ Հայրապետը, տ. Նիկողայե միտրոպոլիտը, տ. Կոմիտաս եպիսկոպոսը**:

ՀՍՍՀ Մինիստրների սովետին առընթեր հայ եկեղեցու գործերի խորհրդի նախագահ **Ս. Գասպարյանը** իր ելույթի մեջ ջերմորեն ողջունում է Հայոց Հայրապետի թանկագին հյուրերի՝ ուումին օրթողոքս եկեղեցու պատվիրակության ներկայությունը ս. Էջմիածնում և հայոց հողում, որպես մի

նոր և բարի վկայություն հայ և ռումին ժողովուրդների, մշակույթների և եկեղեցիների համագործակցության, նաև որպես մի նպաստ ժողովուրդների բարեկամության և աշխարհի խաղաղության ամրապնդման:

Երեկոյան ժամը 20-ին հարգելի հյուրերը Երևանի օպերայի և բալետի ակադեմիական թատրոնում դիտում են Արամ Խաչատրյանի «Սպարտակ» բալետը:

Մայիսի 22-ին, երկուշաբթի օրը, առավոտյան ժամը 10.30-ին, ռումին օրթոդոքս եկեղեցու պատվիրակությունը, ուղեկցությամբ տ. Հուսիկ եպիսկոպոսի և տ. Արսեն վարդապետի, այցելում է Խորվիրապի վանք:

Մայիսի 23-ին, երեքշաբթի օրը, առավոտյան ժամը 10-ին, Մայր Աթոռի բարձրաստիճան հյուրերը, մայրաքաղաքում մի պտույտ կատարելուց հետո, ժամը 13-ին ժամանում են Մայր Աթոռ և մասնավոր տեսակցություն ունենում Հայոց Հայրապետի հետ:

Երեկոյան ժամը 19-ին արժ. տ. Ենե քահանան հոգևոր ճեմարանում իր երկրորդ դասախոսությունն է կարդում ուսանողությանը, «Հայ և ռումին օրթոդոքս եկեղեցիների ծիսական ընդհանրությունները» թեմայի շուրջ, և պատասխանում ներկաներից ունեց հարցերին: Դասախոսությունն ունկընդրվում է շահեկանությամբ:

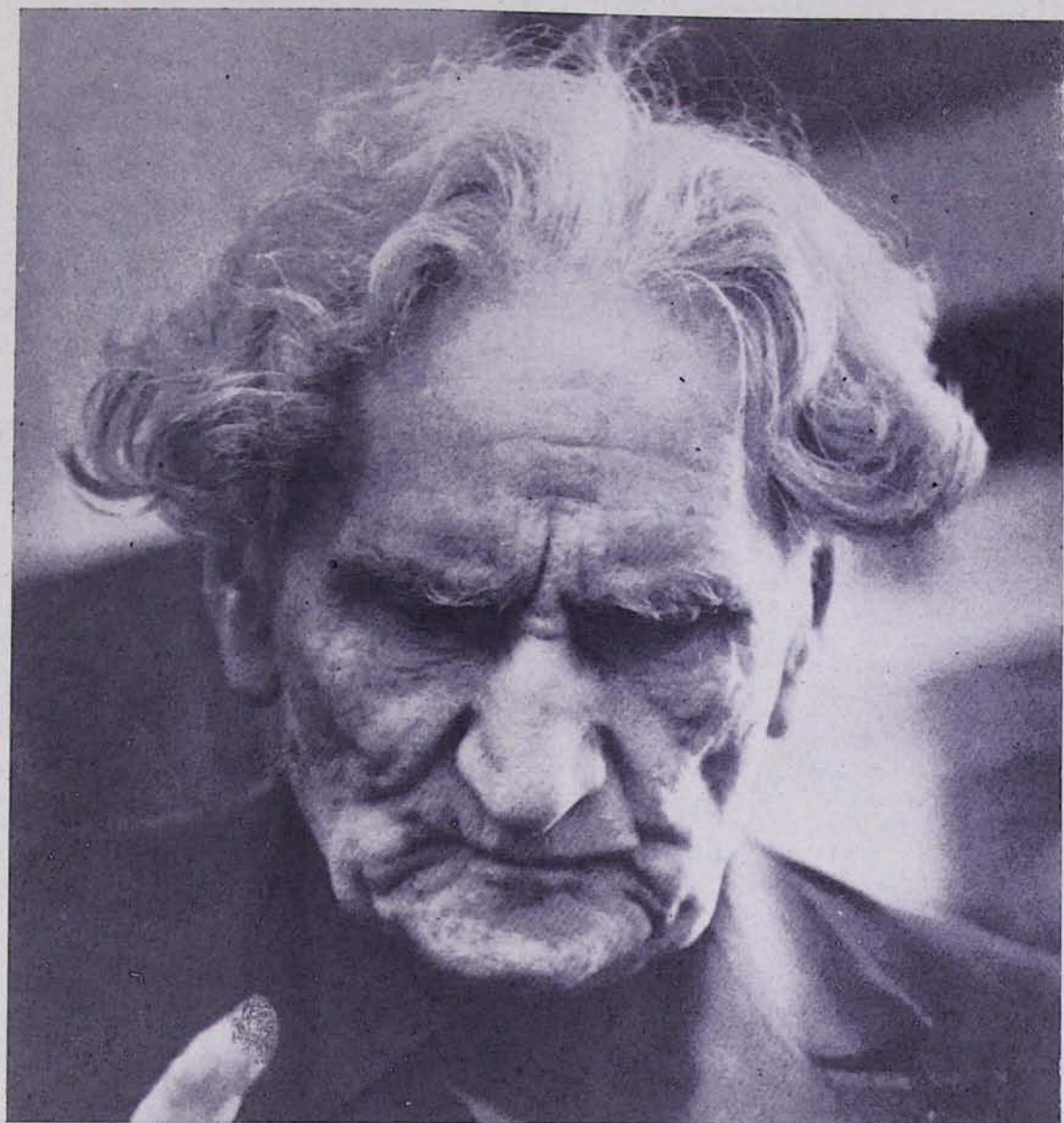
Ժամը 21-ին Վեհարանում ռումին եկեղեցու պատվիրակությունը դիտում է «Սրբալույս մեռոնի օրհնությունը Մայր Աթոռում» (1969 թ.) և «Հայոց Հայրապետը Վատիկանում» (1970 թ.) ֆիլմերը:

Երեկոյան, ընթրիքից հետո, ռումին օրթոդոքս եկեղեցու պատվիրակությունը հրաժեշտ է առնում Հայոց Հայրապետից և հաջորդ առավոտյան վաղ մեկնում դեպի Բուխարեստ:

Երևանի օդանավակայանում Հայոց Հայրապետի թանկագին հյուրերին ճանապարհորդում են տ. Հուսիկ եպ. Սանթրոյանը, տ. Արսեն վրդ. Բերբերյանը, Հակոբ սրկ. Գյուկչյանը, «Էջմիածին» ամսագրի խմբագիր Ա. Հատիտյանը և միջեկեղեցական հարաբերությունների ընդհանուր քարտուղար Պ. Շահբազյանը:

Էկումենիկ շարժման այս ժամանակահատվածում մի նոր էջ ևս արձանագրվեց հայ և ռումին եկեղեցիների պատմության մեջ՝ ռումին օրթոդոքս եկեղեցու պատվիրակության Մայր Աթոռ ս. Էջմիածին կատարած այցելությամբ, Հայոց Հայրապետի հետ նրա ունեցած ջերմ հանդիպումների և սրբտագին զրույցների միջոցով:

ՈՂԲԱՑՅԱՆ, ԽԱՐՏԻՐՈՍ ՍԱՐՑԱՆ

ՊՌ-15458

ՀԱՆԳԻՍՏ
ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՍԱՐՅԱՆԻ
(1880—1972)

Գաղարեց սիրտը բաբախելուց հալ ժողովրդի տաղանդավոր զավակ, մեր ժամանակի մեծագույն նկարիչ, պետական մրցանակների դափնեկիր, ակադեմիկոս Մարտիրոս Սարյանի:

Մ. Սարյանը ծնվել է 1880 թվականի փետրվարի 28-ին Նոր Նախիջևանում: Նախնական կրթությունը իր ծննդավայրում ստանալուց հետո, պատանի Մարտիրոսը մեկնում է Մոսկվա և փայլուն հաջողությամբ ավարտում տեղի գեղանկարչության և բանդակագործության ակադեմիան:

Սարյանի արվեստի սկունքները սկիզբ են առնում բազմադարյան արվեստ, բնության ինքնատիպ գեղեցկություն ունեցող իր հարազատ Հայաստանից, որին այնքան սիրեց, պաշտեց և իր ողջ իմացականն ու հոգեկանը նվիրեց մեծ արվեստագետը:

Մ. Սարյանն իր կախարդական վրձնով դարձավ հայ արվեստի երկնակամարի ամենաշողշողուն աստղերից մեկը:

Վարպետի արվեստը, խոր ազգային լինելով հանդերձ, նաև համամարդկային է և սահմաններ չունի: Նրա գույները առանձնահատուկ են, արտասովոր, և դրանով իսկ նա ունի չափազանց յուրահատուկ ոճ, որը միայն իրենն է՝ սարյանական: Ահա սրա մեջ է Սարյանի մեծությունն ու ժողովրդայնությունը:

Մարտիրոս Սարյանը եղել է նաև մեծ հայրենասեր: 20-րդ դարի սկզբին երբ հայ ժողովուրդը մեծ ողբերգություն էր ապրում Արևմտյան Հայաստանում, ամաչացել էին մեր քաղաքներն ու գյուղերը, նկարիչը թողնում է անձնական բարօրությունը և ընտանիքով բնակություն հաստատում երբեմնի ողբի ու որբի երկրի մայրաքաղաք Երևանում, սիրով կապվում իր տառապած

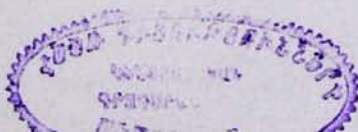
ժողովրդին ու կիսավեր երկրին, իր հրաշալի արվեստը ներդնում հարազատ ժողովրդի վերածնության գործին:

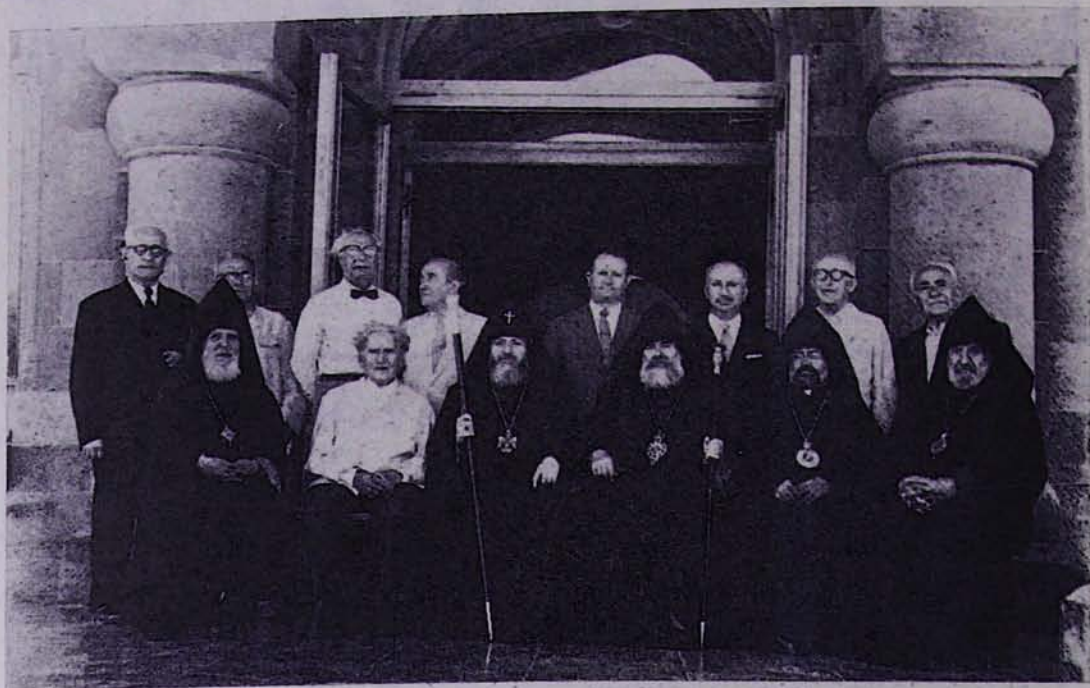
Մ. Սարյանը խորապես ապրում է հայ ժողովրդի դարասկզբի ողբերգությունը և, չնայած իր ստեղծագործությունների մեջ այդ թեմային մասնավոր կերպով չի անդրադարձել, սակայն միշտ խոստովանել է, որ ամեն մի հայի նկարելիս նրա դեմքից թախծի մի երանգ է անցկացրել, վշտի մի կայծի ծորացրել և դրանով նման կերպարների մեջ շարունակ արտահայտել է իր հոգեկան ապրումները:

Մ. Սարյանը ոչ միայն ստեղծագործել է, այլև ուսուցանել. անցրել է նկարիչների մի մեծ սերունդ, որը մեծ հաջողությունների է հասել կերպարվեստի բնագավառում և անսահման երախտագիտությամբ է լցված Վարպետի հիշատակի ստաջ:

Մարտիրոս Սարյանը մեծ գիտակ էր արվեստի պատմության: Նրա բնատուր տաղանդը, երկար տարիների աշխատասիրությունը հնարավորություն էին ընձեռել նրան ուսումնասիրելու հին աշխարհի ժողովուրդների մշակույթից սկսած մինչև ժամանակակից քաղաքակիրթ ազգերի արվեստը, և բոլորովին էլ պատահական չէ, որ իր կրթավետում նա արտահայտել է մարդկային հոգու գեղեցկության առաջընթացի պայծառ և օմեզան: Թերևս այդ էր պատճառը, որ Վարպետը որևէ դարի որևէ արվեստագետի բնորոշելիս ուներ իր սեփական և բնորոշող գնահատականը: Այս տեսակետից էլ Սարյան—արվեստագետը անհատականություն էր:

Մարտիրոս Սարյանը խոսքի մեջ ևս արվեստագետ էր: Նրա լեզուն և ոճը մտածության գեղեցիկ քանդակներ էին:

Վեհափառ Հայրապետը, տ. Ծնորհք պատրիարքը և Մարտիրոս Սարյանը այլ հյուրերի հետ Մայր Աթոռում

Հանգուցյալը մեծ բարեկամն էր Հայոց Հայրապետի և Մայր Աթոռ ս. Էջմիածնի: Նա երկար տարիներ եղել է Մայր Աթոռին առընթեր ճարտարապետների հանձնաժողովի պատվավոր նախագահը: Մարտիրոս Սարյանը հաճախ խորունկ հուզումով Մայր տաճարի մեջ ներկա էր լինում սուրբ պատարագին, հափշտակված լսում եկեղեցական երաժշտություն, Վեհարանում ընդունելության սեղանների շուրջ, Հայոց Հայրապետի կողքին իր համակրելի ներկայությամբ և հայրենասիրական ելույթներով խանդավառում և խանդավառվում էր:

Մարտիրոս Սարյանի մահվան տխուր առիթով Հայոց Հայրապետը խորունկ վշտով բաժանում է հայ ժողովրդի մեծ կորուստը հանգուցյալի վշտակիր կնոջ՝ տիկին Լուսիկ Աղայանին, և հարազատներին գրած ցավակցական կոնդակով, որը տպագրվել է «Էջմիածին» ամսագրի սույն համարում (էջ 3):

Հանգիստ հայ ժողովրդի տաղանդավոր զավակ, մեր ժամանակի մեծագույն գեղարվեստի Մարտիրոս Սարյանի ոսկորներին և լույս ու օրհնություն՝ նրա պաշտոնի հիշատակին:

ՎԵՀԱՓԱՌ ՀԱՅՐԱՊԵՏ (Գործ՝ Մարտիրոս Մարյանի)

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՍԱՐՅԱՆԻ ՆԱՄԱԿԸ ԳԱՐԵԳԻՆ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՀՈՎՍԵՓՅԱՆՑԻՆ

Հարգելի հայր սուրբ.

Երկու շաբաթ է, ինչ որ վերադարձել եմ Մոսկովից: Գնացել էի ցուցահանդեսի գործերով, բայց ուրիշ բաներ էլ պատահեցան, այնպես որ մի քիչ ուշացա:

Հայ գիտի Էջմիածին՝ն, երանի թե չի հիվանդանայի ու մնայի: Ձեզ մոտ ինչքան աշխատած կլինեի: Կարծեմ որ այդ դերը կատարում է Վարդգեսը*: Ծառ ուրախացա՝ իմանալով ձեր ձեռնարկությունը՝ նյութ հավաքել գաղթածության վերաբերյալ թանգարանի համար, և շատ եմ ափսոսում, որ ես այդ գործում օգտակար չեղա: Ես Մոսկվայում ստացա նամակ Եղիշեից**, որտեղ հայտնում էր դրա մասին: Ես կարծեմ, որ այդ գործում ձեզ շատ օգնած կլինեն Վարդգեսը և Հազարապետյանը***:

Հայր սուրբ, գարունը եկավ, Չառիկը գալիս է, կանաչ կիրակին նրա ետևից, երեկի արդեն ծածկվել են կամ թե ծածկվելու են շուտով լեռներ, դաշտեր և պարտեզներ ծաղիկներով. բնությունը գնում է իր նախապարհով, բայց մարդիկ, ա՛խ...

* Ակնարկությունը նկարիչ Վարդգես Սուրենյանցի մասին է:

** Ակնարկությունը նկարիչ Եղիշե Թադևոսյանի մասին է:

*** Ակնարկությունը նկարիչ Լևոն Հազարապետյանի մասին է:

3
առաջ թի թե արարածս
ես անկողն արարածս
այսպիսի, իմ արարածս
իմ արարածս արարածս
արարածս, զայն իմ արարածս
իմ արարածս իմ արարածս
իմ արարածս իմ արարածս
« Ես չեմ պիտի զանգ
հարկիս արարածս քան ի քրիստոսի
իմ արարածս իմ արարածս »
այժմեայ իմ արարածս իմ
Հաճեցա իմ արարածս
արարածս և զայն արարածս
իմ արարածս իմ արարածս
արարածս իմ արարածս
Հայր Կարթ Դե իմ արարածս
քան ի զայն իմ արարածս
և քան իմ արարածս իմ արարածս

Եվ այս տխուր տարիներին պատկվել...
թող լինի մեր պատկը ավելի խորհրդավոր,
առանց թեթև ուրախության:

Ես անվերջ սիրում եմ իմ հայրենիքը, իմ
մարտիրոս ազգը, իմ հայրենիքի սիրտը՝
Էջմիածինը: Ծառ խորն է մտել մեր սրտերի
մեջ, հայր սուրբ, ձեր անկեղծ խոսքերը.

«Ես ձեզ պիտի պատկեմ Հոփսիսիմեում,
դուք պետք է լինեք իմ ժողովուրդը». այն-
քան մոտ երևացին մեզ Լուսիկի հետ այդ
խոսքերը, որոնք դուք զգալով ասացիք,
երևի ուրիշին դուք չէիք ասի այդ բանը:

Հայր սուրբ, ես գիտեմ, որ դուք շատ եք
զբաղված, և դա կարող է ձեզանից առան-
ձին ժամանակ խլել, խնդրում եմ չի բաշվե-

լով գրեցեք, արդյոք կարո՞ղ եմք Լուսիկի
հետ գալ ձեզ մոտ Զատիկի շաբաթներին:

Լուսիկը շատ-շատ բարևում է ձեզ և Սու-
րենյանցին:

Ձեզ անկեղծորեն սիրող՝

ՄԱՐՏԻՐՈՍ ՍԱՐՅԱՆ

Հասցե՝

Թբիլիսի, Կիրպիչնի նրբանցք,
տուն № 13, Արտյոմովի բնակարան,
Մ. Ս. Սարյանին

1916, մարտի 28

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌՈՒՄ

Մայիսի 1-ին, երկուշաբթի.—Այսօր Դամասկոսից ուխտավորաբար Մայր Աթոռ է ժամանում տ. Մաշտոց քնն. Թյուֆեհկյանը:

*
* *

Մայիսի 7-ին, կիրակի.—Մայր տաճարում ա. պատարագ է մատուցում տ. Նշան քնն. Բեյլերյանը:

Ա. պատարագին ներկա է լինում Վեհափառ Հայրապետը:

*
* *

Մայիսի 10-ին, չորեքշաբթի.—Այսօր, երեկոյան, Վեհարանում տեղի է ունենում Գերագույն հոգևոր խորհրդի հերթական նիստը՝ նախագահությամբ Վեհափառ Հայրապետի:

Նիստին ներկա է լինում նաև ուխտավորաբար Մայր Աթոռում գտնվող, Մելքոնցի և շրջակայքի հայոց հոգևոր հովիվ տ. Ոսկան ծ. վրդ. Գալբակյանը, որը և տեղեկություններ է հաղորդում իր համայնքի եկեղեցական, մշակութային և ազգային կյանքի մասին:

*
* *

Մայիսի 11-ին, հինգշաբթի.—Համբարձումն Զրիստոսի.

Մայր տաճարում ա. պատարագ է մատուցում տ. Հովհաննես քնն. Մարությանը և ա. պատարագի ավարտին քարոզում «Ամբարձեալ զձեռս իր օրհնեաց զնոսա... եւ վերանայր յերկինս: Եւ անցա երկիրպագեալ նմա՝ դարձան լերուսաղէմ ուրախութեամբ մեծաւ» (Ղուկ. ԻԴ 50—52) բնաբանով:

Քարոզից հետո Իջման ա. սեղանի առաջ, Վեհափառ Հայրապետի հանդիսարարությամբ, կատարվում է հայրապետական մատթանք՝ ի «յիշատակ փոխադրութեան Հայրապետական Աթոռոյն հայոց ի Սոյ ի ա. Էջմիածին, յամի Տեառն 1441»:

*
* *

Մայիսի 12-ին, ուրբաթ.—Այսօր Մայր Աթոռ է ժամանում Լոնդոնի ա. Սարգիս եկեղեցու նախկին հոգևոր հովիվ տ. Արսեն վրդ. Բերբերյանը:

Մայր տաճարում իր ուխտն ու աղոթքը կատարելուց հետո տ. Արսեն վարդապետը ներկայանում է Վեհափառ Հայրապետին:

*
* *

Մայիսի 14-ին, կիրակի.—Երկրորդ Ծաղկազարդ.

Մայր տաճարում ա. պատարագ է մատուցում տ. Ոսկան ծ. վրդ. Գալբակյանը և «Հայր մեր»-ից առաջ քարոզում «Ձի ամենայն տուրք բարիք եւ ամենայն պարգևք կատարեալք ի վերուստ եւ իջեալ առ ի քէն» բնաբանով:

Ա. պատարագին ներկա է լինում Վեհափառ Հայրապետը:

Այսօրվա հանդիսավոր ա. պատարագին ներկա են լինում նաև ուխտավորաբար ա. Էջմիածին ժամանած պոլսահայ հիսուն ուխտավորներ, որոնք Մայր տաճարում երկյուղած բարեպաշտությամբ կատարում են իրենց ուխտն ու աղոթքը:

Հավարտ ա. պատարագի Վեհափառ Հայրապետը Վեհարանում ընդունում է այցելությունը պոլսահայ ուխտավորների:

Հանուն ուխտավորների որդիական երախտագիտության սրտագին խոսք է արում Կարպիս Օղուլյանը.

«Վեհափառ Տեր,

Ձեր իսթանպուլահայ զավակները խոր կարոտով եկած են խնդրելու Ձեր հայրական սուրբ օրհնությունը:

Դարերու ընթացքին մերթ ազգային գոյատևման ծանր մտահոգություններուն, մերթ ալ փրկության ուրախություններուն վկա եղած այս կամարներուն տակ, տիրանալ հայրական Ձեր օրհնություններուն՝ մեզի պիտի ըլլա վերամկրտություն մը կամ

աղբյուր մը՝ ցարդ անձանոթ սրբազան
ներշնչումներու»:

Իր խոսքի վերջում, հանուն ուխտավորա-
կան խմբի, Կ. Օղուլյանը Հայոց Հայրապե-
տին ցանկանում է քաջատոջություն, արև-
շատություն, երկար և բարձր հովվապետու-
թյուն՝ ի փառս Մայր Աթոռ և Էջմիածնի և
հայ եկեղեցու բարգավաճման:

Պոլսահայ ուխտավորներից Աստղիկ Քեհ-
յալանը կարդում է մի սրտաբուխ բանաս-
տեղծություն՝ նվիրված Մայր Աթոռ և Էջ-
միածնին և Հայոց Հայրապետին:

«Սուրբ խորանի առջև այսօր ես ծնրադիր

ուխտավոր,

Կմաղթեմ, որ լուսավորես դեռ սերունդ-

ներ բյուրավոր:

Դու դարավոր, դու ալևոր, կանգուն մնա

միշտ հզոր,

Հրաշափառ խորհուրդ խորին Էջմիածնա

Մայր Աթոռ»:

Հայոց Հայրապետը, խորապես հուզված
պոլսահայ ուխտավոր և հավատացյալ իր
զավակների արտահայտած սրտագին ու
անկեղծ զգացմունքներից և սիրուց, օրհնում
է նրանց, հետաքրքրվում նրանց եկեղեցա-
կան-համայնքային կյանքով և իր հայրա-
պետական օրհնությունն ու ողջույնը հա-
ղորդում պոլսահայությանը:

Բոլոր ներկաները աջահամբույրով ստա-
նում են Հայոց Հայրապետի օրհնություննե-
րը, հոգեպես մխիթարված ու երջանիկ:

Մայիսի 22-ին, երկուշաբթի.—Այսօր հո-
գեվոր ճամարանում սկսվում են 1971—1972
ուսումնական տարվա ամսվերջի բանավոր
ու գրավոր քննությունները, որոնք կշարու-
նակվեն մինչև հունիսի 7-ը:

Մայիսի 27-ին, շաբաթ.—Այսօր, երեկո-
յան, ուխտավորաբար Մայր Աթոռ է ժամա-
նում Ավստրալիայի և Նոր Զելանդիայի թե-
մի առաջնորդ տ. Գարեգին եպ. Գազանճ-
յանը:

Սրբազան հորը Երևանի օդանավակայա-
նում դիմավորում են Մայր տաճարի լուսա-
րարապետ տ. Հուսիկ եպ. Սանթրոյանը,
տ. Ոսկան ծ. վրդ. Գալբակյանը, տ. Մուշեղ
վրդ. Պետիկյանը, տ. Մամբրե վրդ. Մար-
գարյանը և Հակոբ սրկ. Խաչատրյանը:

Մայր տաճարում իր աղոթքն ու ուխտը
կատարելուց հետո տ. Գարեգին եպիսկո-
պոսը Վեհարանում ներկայանում է Հայոց
Հայրապետին:

Մայիսի 28-ին, կիրակի.—Յիշատակ Ե-
ղիայի մարգարեին:

Մայր տաճարում ս. պատարագ է մատու-
ցում տ. Աղան վրդ. Բալիդյանը և «Հայր
մեր»-ից առաջ քարոզում «Քանգի յոժ գո-
րաւոր են աղօթք արդարոյ յօգնականութիւն»
(Յակոբ. Ե 16) բնաբանով:

Ս. պատարագին ներկա է լինում Վեհա-
փառ Հայրապետը:

Մայիսի 29-ին, երկուշաբթի.—Տօն սրբ-
ոց Կուսանացն Հռիփսիմեանց:

Այսօր տեղի է ունենում «եկեղեցական
հանդէս ի վանս սրբոհոյ կուսին Հռիփսիմ-
եայ»:

Ս. Հռիփսիմե տաճարում ս. պատարագ է
մատուցում ս. Հռիփսիմե վանքի վանահայր
տ. Եղիշեն քնն. Բաղրամյանը և «Հայր
մեր»-ից առաջ քարոզում ս. Հռիփսիմյանց
կույսերի նահատակության խորհրդի մասին:

Ս. պատարագին ներկա է լինում Մայր
Աթոռի միաբանությունը, Հոգևոր ճեմարա-
նի ուսանողությունը՝ գլխավորությամբ տ.
Հուսիկ եպ. Սանթրոյանի:

Հավարտ ս. պատարագի տեղի է ունենում
հոգեհանգստյան պաշտոն ս. Հռիփսիմե
վանքի բարեխարներ Հյուսիսյան և Մանուկ-
յան գերդաստանների անջեցյալների հիշա-
տակին:

Երեկոյան ժամը 19-ին Վեհարանում գու-
մարվում է Գերագույն հոգևոր խորհրդի հեր-
թական հիստը՝ Վեհափառ Հայրապետի
նախագահությամբ:

Նիստին մասնակցում է նաև ուխտավորա-
բար Մայր Աթոռում գտնվող Ավստրալիա-
յի և Նոր Զելանդիայի առաջնորդ տ. Գա-
րեգին եպ. Գազանճյանը:

Մայիսի 30-ին, երեքշաբթի.—Տօն սրբոց
Կուսանացն Գայիանեաց:

Այսօր տեղի է ունենում «եկեղեցական
հանդէս ի վանս սրբոհոյ կուսին Գայիանե-
եայ»:

Ս. Գայանե տաճարում ս. պատարագ է
մատուցում տ. Նշան քնն. Բեյլերյանը:

Ս. պատարագին ներկա է լինում Մայր
Աթոռի միաբանությունը, հոգևոր ճեմարա-
նի ուսանողությունը:

ՌՈՒԲԵՆ ՔԱՀԱՆԱ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

ՄԱՐԴՈՒ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ ՈՐՊԵՍ ԿԵՆՍԱՀԱՍՏԱՏ ՓԻԼԻՍՈՓԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ԱՎԵՏԱՐԱՆԻ ՄԵՋ

«Ես իսկ եմ յարութիւն եւ կեանք...»
(Յովհ. ԺԱ. 25)

Դարեր շարունակ և նույնիսկ հազարամյակներ, մարդկային միտքը, հատուն բանականությունը անընդհատ և անընդմեջ խորհել և փիլիսոփայել է կյանքի և մահվան գաղափարի շուրջը: Անդրշիրիմյան կյանքի ամենապատկերավոր և ճոխ երևակայությունները ունեին դեռևս հին հույները, եգիպտացիները, ասորեստանցիները, հայերը և պարսիկները:

Հեթանոս աշխարհի պատկերացումների մեջ անդրաշխարհային կյանքը բացարձակ շարունակումն էր իրական կյանքի: Փարավոնների շքեղ պալատական կյանքը մահվան պահին կարծես մի ակնթարթ ընդհատվում էր և ապա շարունակվում նույն շքեղությամբ, ոսկե կառքերի և ձիասարքերի սովորությամբ, նավերով ճամփորդությամբ և իրական երկրային կյանքի ամենահարմար կահավորմամբ: Այդ եմ վկայում փարավոնների դամբարաններից հանված բազմաթիվ նյութական մշակույթի իրերն են ապացույցները:

Այդպես էր և հին հայկական նախաքրիստոնեական պատկերացումների մեջ: Հայերը նույնպես թագավորների և իշխանների հետ թաղում էին կառքեր, առօրյա գործածական կարևոր կենցաղային իրեր, զենք, զրահ և նույնիսկ արքունիքի սրվակներ, լի արցունքով՝ ի նշան հարգանքի և սիրո առ թագավորը կամ իշխանը, որը այն աշխարհում պիտի գնահատեր իրենց:

Հին հրեաները նույնպես հավատում էին մեռելների հարությանը, բայց այդ նրանց

մոտ դեռ որոշակի չէր, տարտամ պատկերացումներից այն կողմ չէր անցնում:

Չարի և բարու անդրշիրիմյան թագավորությունների մասին որոշակի պատկերացումներ ունեին նախաքրիստոնեական շրջանի բոլոր կրոնները: Դրանցից «Զրուանի» և «Արհմնի» դասական քննադատության ենք հանդիպում Եզնիկի հոշակավոր «Եղծ աղանդոց»-ում:

Քրիստոնեության հաղթական մուտքը հին աշխարհ եկավ հիմնովին հեղաշրջելու հին և ծերացած հասկացողությունները և հեքիաթանման պատկերացումները մարդու մասին ընդհանրապես:

Քրիստոսի վարդապետության առանցքը կազմեց մարդը իր բազմաթեղուն բարոյ, անչափելի և անսահման կյանքի շտապիլով: Քրիստոնեությունը աշխարհը և իրերը սկսեց չափել և գնահատել մարդով և մարդկանցով: Քրիստոսը հենց սկզբից իրեն անվանեց «Որդի մարդու»... աշխարհը սկսեց պայմանավորվել մարդով:

Մարդը սկսեց դիտվել բոլորովին մի նոր անկյունից, ընկած, արհամարհված, ճգնված ստրուկի մեջ քրիստոնեությունը տեսավ մարդուն, բոլոր մարդիկ հավասար են անկախ ցեղից, անկախ ազգությունից, սեռից և գույնից»։ «...Չիք խտիր, ոչ հրէի և ոչ հեթանոսի, ոչ ծառայի և ոչ ազատի, ոչ արուի և ոչ իգի. զի ամենեքեան դուք մի էք ի Քրիստոս Յիսուս»:

(Առ գաղատացիս գլ. Գ. 27)

Սա մեծագույն, եւ կասեի, հանճարեղա-

գումն արտահայտությունն է մարդկային հասարակության պատմության մեջ քրիստոնեության վաղ արշալույսին ասված: Աշխատանքի հավասարություն... մարդու կյանքը իմաստ ունի աշխատանքով, չպետք է ուտեն նրանք, ովքեր չեն աշխատում. «Թե որ ոչն կամիցի Կործել՝ և կերիցե մի՛» (Առ թեսալ. Գ 11).

«Եւ ոչ ձի գորութի հաց կերաք, այլ ջանիւ եւ վաստակով...» (Բ թեսալ. Գ 7):

Ահա վաղ միջնադարի ամենահամարձակ և հեղափոխական միտքը:

Քրիստոնեությունը, ինչպես ասացի վերևում, մարդուն դիտում է բոլոր կողմերից, ինչպես մի բազմակյուն պրիզմա: Մարդու և նրա կյանքի գնահատման, բոլոր հին չափանիշները վերանայված են, հին օրենքը այն աստիճանի լրացված է, որ այն անձնաչեղի է արդեն: Մեղքի բոլոր արմատները արմատախիտ անելու, մեղքի առաջացման, սոցիալական, հոգեբանական, տնտեսական մանրակրկիտ վերլուծություններ կան Ավետարանում:

Քրիստոնեությունը առաջին անգամ ցույց տվեց մեղքից ձերբազատվելու ինքնավերլուծության, ինքնահայեցողության և ինքնաքննադատության մեթոդները և ձևերը: Քրիստոնեությունը առաջին անգամ այնքան բարձր գնահատեց մարդու խիղճը, որը կարծես չէին տեսնում նախնի շատ փիլիսոփաներ:

Քրիստոնեությունը եկավ զատորոշելու և պարզորոշ դարձնելու դասակարգային հարաբերությունները—Ավետարանի սկզբից մինչև վերջ իրար հակոտնյա կանգնած են մարդկային դասակարգեր իրենց տարբեր հակումներով և հայացքներով: Մի կողմից մեր առջև են դպիրների, սաղուկեցիների, փարիսեցիների և այլ մեծահարուստների հպարտ, ամբոխին վերից նայող, անգործ, փտած, անառողջ և աղավաղված մի կաստա՝ մարդիկ, որոնք հասարակ պարզ աշխատավոր մարդուն ունեն համարձակություն ասելու՝ «շուն և անիրա» «Ընտրյալների» մի խումբ, որոնց ազան աչքերում երևում է նրբանց հոգու ողջ դատարկությունը, իսկ մյուս կողմից մեր առջև են պարզ կյանքի մարդիկ, Այդի կինն ու մաքսավորը, Զաքեոսն ու պոռնիկ կինը, աղքատ Ղազարոսը և նրա քույրերը և ուրիշ բազմահագար մաքուր, անարատ հոգիներ, որոնք սայթաքում են մեղքի բավիղներում, բայց երբեք չեն կորցնում հավատը Աստուծո և մարդու նրկատմամբ: Սրանք հարստահարվածներն են, ճնշվածները և արհամարհվածները, բայց որոնք ունեն մեծ մարդկային արժանապատվություն, ճշմարտախոս են և առաքինի: Ո՛րտեղ է կանգնած Քրիստոս այս երկու դասերի մեջ, արհամարհված ամբոխի մեջ է նա,

ամբոխի հետ, ամբոխի շահեր պաշտպանող, նրան սիրող և համակրող: Ըստ շատերը ստանց խոր վերլուծության մեղադրել են քրիստոնեությունը որպես պասիվ և չմարտնչող գաղափարախոսություն: Դա բացարձակ անհեթեթություն է: Քրիստոսի ուսմունքը ամենամարտնչող կրոնն է, նա իր ողջ էությունը հակադրվում է ընդդեմ չարիքի, անարդարության, կեղծիքի և ամեն տեսակ ճշմարտությունները խեղաթյուրողների: Բավական է կարդալ Ավետարանի մի շարք գլուխներ (Մատթ. Գլ. ԻԲ 34), որպեսզի պարզ դառնա, թե Քրիստոսը ինչպիսի շառաշուն վայել է կարդում, ստանց ամենափոքր երկյուղի, Իսրայելի այն ժամանակվա ընտրանիի գլխին: Ահա այսպիսի հակասական խայտաբղետ մարդկային տարածքի վրա սկսեց տարածել իր աստվածային ճշմարիտ ուսմունքը մեծ տեսանողն ու վարդապետը, որը այլ բան չէր, քան մարդու փրկագործության ուսմունք նրան հարություն տալու միջոցով:

* * *

Մինչև քրիստոնեությունը մարդու մասվան հասկացողությունը ֆիզիկական մասվան հասկացողությունից այն կողմ չէր անցնում: Կային հատ ու կենտ փիլիսոփաներ, որոնք զգում էին բարոյական մահը, բայց քրիստոնեությունը ամենից շատ և ամենից որոշակի տեսավ մարդու անկումը, մարդու ոչնչացումը և մահը խորը բարոյական ստոմով: Կորած մարդկանց հակառակ մի շարան կա Ավետարանում, նրանք մի պահ անհույս են թվում, թվում է, որ մարդկային արժանապատվության ոչ մի ճշույն չկա այլևս նրանց մոտ. «Անառակ որդին» հոր հարստությունը վատնում էր անառակ կանանց հետ շքեղ խնճույքներում, հիշո՛ւմ էր այդ պահերին նա արդյոք, թե խեղճ հայրը ինչպիսի դառը քրտիներով էր աշխատել այդ «դահեկանները», որ հիմա նա շարտում էր իր չորս կողմը, հիմա նա թքել էր ամեն ինչի վրա, նրան ապրել էր պետք, վայելել ամեն գնով կյանքը: Մեր աչքերի առջև առկա է մարդկային անասնաձև էգոիզմը, անտարբեր ցինիկությունը և խղճի բացարձակ քակալություն:

Մեռած է բարոյական մարդը, բայց կենդանականը շարունակվում է: Ահա դասական մեռած մարդու օրինակ Ավետարանից:

Վերցնենք մի այլ օրինակ:

Երբեք տարի անընդմեջ Մեծ վարդապետի հետ շրջել էր Պետրոսը, լսել, խոսել հետը, հավատարմության և վստահության բոլոր քննությունները հաճճել էր կարծես նա մի պահ, «Թեպետ և ամենեքին գայթակղեսցին, այլ ես ոչ», (Մարկ. Ժ. Դ 29—30), բայց Մեծ

տեսանողի աչքից չէր վրիպել Պետրոսի փոքրագությունը, երկչոտ վարամուսները և նա գուշակում է, «թե դու իսկ յայսմ գիշերի մինչև հառու խօսեալ իցէ երիցս ուրացիս զիս» (Մարկ. գլ. ԺԴ. 30):

Եվ ահա կանգնած է Պետրոսը տանարի դռանը, ցուրտ է, ոսկորները սառչում են, ծառաները կրակ են վառել, ինքն էլ ակամայից մոտեցել է կրակին և տաքանում է, ականջին է հասնում ապտակի շառաշյունը, Քրիստոսին են ապտակում, բայց նա խուլ է, չի լսում, մեռած է Պետրոսի հոգին, այն կծկվել է քարի մեջ, իրեն ինչ, իրեն չեն ապտակում, կրակի մոտ հաճելի է: Աղախիններից մեկը հարցնում է. «Դո՞ւ էլ Հիսուս Նազովրեցու հետ էիր», «Ես չեմ ճանաչում, ես չգիտեմ այդպիսի մարդու»: Ահավոր պատասխան, ահավոր ուրացում, ինչպե՞ս չկարկամեց Պետրոսի լեզուն... բայց ինչպես պիտի կարկամե՞ր մեռած, բարոյապես ընկած մարդու լեզուն, մարդ, որի խիղճը քար էր:

Քրիստոնեությունը իր առջև ամենամեծ հարցն էր դրել՝ փրկել մարդուն անվերապահ կործանումից, հարություն տալ մեռածներին, ընկածին շարժել տեղից, լքվածին օգնել բարձրանալու, բայց ինչպե՞ս... օգնել նրանց զգալու դեռ չհանգած իրենց խիղճը, ցույց տալ, որ նոքա դեռ պահած ունեն իրենց հոգում մարդկային արժանապատվության նշույլ և այն կարելի է գտնել, հուսադրել ընկածին, խրախուսել ելնողին և որպեսզի նրանք ավելի ցայտուն և որոշ տեսնեն իրենց անկման խորությունը, ցույց տալ նրանց անսահման ներողամտության, անսահման բարության և Մեծ Սիրո օրինակներ, ցնցել բնածններին, **հարության** հույս ներշնչել:

Ամառակ որդու մեջ զարթնել էր մարդկայինը, նա որոշում է ապավինել հոր գթասրբություն: Երկուստեք մեծ, խոր տառապանք կա. հայրը ամբողջ գիշերներ է լուսացրել, որդու մասին մտածելով, մարդկային այդ մեծ տառապանքի միջից ծնվել է անսահման սիրո և մարդկայնության խոր զգացումները—Հոր ներողամտության և սիրո առջև Ամառակ որդին սկսում է զզվել իր անիմաստ անցյալ կյանքից և սկսում է նորը, գեղեցիկը, իմաստալիցը և կորածը գտնվում է և **մեռածը հարություն** առնում:

Ահա թե ինչ դեղերով է բուժում հիվանդին քրիստոնեությունը:

Նույնն է պարագան Պետրոսի հարության խնդրում:

Գեներալների գեղեցիկ հայելանման ափին ձուլ են որսում աշակերտները: Օրը պարզ է, և անկրկնելի գեղեցիկ, ձկան առատ որս ունեն, ուրախ են և զոհ, Հիսուսը իրենց հետ է, լուռ ճաշում են, ոչ ոք չի ցանկանում խախ-

տել այդ գեղեցիկ և բազմիմաստ լույթումը, յուրաքանչյուրը մտորում է յուրովի և հանկարծ այդ աստվածային լույթյան միջից լուսվում է Տիրոջ խորհրդավոր ձայնը. «Սիմովն Յովնանու, սիրե՛ս զիս...» (Յովն. ԻԱ. 15):

Պետրոսը կախել էր գլուխը, լարվածությունից պայծառ էին ականջի թմբուկները, նա չի կարողանում նայել վարդապետի աչքերին, այս ինչ է, ոգի է, Աստծո պատժող ձեռքը, թե ահեղ դատավոր, միտքը սկսում է փոթորկվել, հիմա ամեն ինչ պարզ է իրեն համար... «Տէր, և դու գիտես՝ զի սիրեմ զքեզ...» (Յոհ. ԻԱ. 17):

Արտասանում է բառերը, բայց շրթունքները այրվում են:

Երկրորդ անգամ հնչում է ձայնը վարդապետի, այնքան քնքշանք կա, այնքան ներողամտություն այդ ձայնի մեջ հիմա, «Սիմովն Յովնանու, սիրե՛ս զիս, ասէ ցնա: Այո Տէր, և դու գիտես՝ զի սիրեմ զքեզ...» (Յովն. ԻԱ. 17):

Եվ ապա երրորդ անգամ, անհիշաչար և անսահման սիրով լեցուն:

«Սիմովն Յովնանու, սիրե՛ս զիս...»:

Տրտմել էր Պետրոսը, արցունքները կախվել էին աչքերից, աչքերի առջևից անցնում էին այն խավար և անհանգիստ գիշերվա տագնապալի պատկերները, մի բուռ քար էր դարձել սիրտը, ամեն ինչից առաջ եկել բազմել էր իր եսը, կուպիտ և վախկոտ եսը, երեք տարվա վարդապետությունից ոչինչ չէր հիշում, դիակնացած և սառած էր, ոչ թե մարմինը, այլ **հոգին**:

Ու հիմա, երբ թափվում էին արցունքները, տեսնում էր նա ինքն իրեն ավելի քան որոշակի իր հոգու ամբողջ սևությունն ու այլանդակությունը, իր ընկածությունը և իր բարոյական մահը:

Եվ այս բոլորից հետո Տերը իր հետ հավասարի պես այդքան ներողամիտ, զիջող, անհիշաչար հարցնում էր: Սիրտը տվայտում էր, ինքն իր իսկ առջև կանգնած էր այնքան ընկճված, հոգնած և հուսաբեկ և հագիվ շշուշում է. «Տէր՝ դու զամենայն գիտես և դու իսկ զամենայն ճանաչես, և եթե սիրեմ զքեզ...» (Յովն. գլ. ԻԱ. 17):

Եվ ահա մեր աչքերի առջև, հոգու սրբազան տվայտանքների միջից, ազնիվ տառապանքների միջից ծնվում է նոր մարդը, **հարություն** է առնում մեռածը, գտնվում է կորածը, սրբվում է անմաքուրը և միայն դրա վստահությամբ է, որ Քրիստոս վստահում է նրան ասելով. «Արածեա զոչխարս իմ...»: Եվ իսկապես միայն այդ պահից էր, որ Պետրոսը դարձավ վեմ, դարձավ քրիստոնեական այն մեծ վարդապետության վեմն ու անկյունաքարը, որով լաշխարհը լուսավորվեց,

Պետրոսը դարձավ մարտիկ, նահատակ և առաքյալ:

Մենայ Պետրոսը լսեց Աստծու որդու ձայնը և ապրեց «Յորժամ մեռեալք լսիցեն ձայնի Որդոյն Աստուծոյ և որք լսիցենն, կեցցեն» (Յովհ. Ե 25):

Քրիստոս երբ մտավ Երուսաղեմ, ամբողջ քաղաքը դրդողում էր, փարիսեցիները կըրճտացնում էին ատամները, ամբոյսը վազում էր Հիսուսի հետևից, Օվսաննաներից թնդում էր օղբ և ուլբեր էին Օվսաննա կանչողները, դրանք հարություն առածներն էին՝ Անտակ որդին և Մաքսավորը, Զաքեոսն ու պողոնիկ կինը, հոգով կույրերն ու խուլերը, որոնք հիսնա տեսնում էին և լսում և որոնք ընկած վիճակից ելել կանգնել էին և հարություն առած վազում էին Տիրոջ հետևից—Լույսի հետևից:

Հարությունը մեծ խորհուրդ ունի, նրա մեջ արտացոլված են մարդու վերապրող, մարդու ինքնաճանաչման, ինքնավերլուծության, ինքնախարազանման և ինքնավերագոման սուրբ զգացումները:

Ավետարանի մեջ մարդու հարության գաղափարախոսությունը կենսահաստատ փիլիսոփայություն է: Մարդու իրական անցնելիք կյանքով է պայմանավորված նրա հարությունը: Մարդու հարությունը կրկնվում է ամեն օր, ամեն ժամ մեր կյանքում, մեր շրջապատում, եթե միայն հեռավոր օրերի հուշավ սպասելիք հարության, մեր կյանքը կդառնար շատ միօրինակ, գուցե և անհետաքրքիր, բայց քրիստոնեության վսեմ նպատակն է, ամեն օր, ամեն ժամ, հավատացյալին մտածել տալ հարության մասին: Հավիտենական կյանքի գաղափարական ըմբռնումն իսկ անպայմանորեն կապված է մեր առօրյա և առտնին գործերի հետ, մեր այսօրվա ապրած կյանքն է, որ պիտի նշի մեր հետագա հոգեկան վիճակը, մեր հոգու անմահությունը պայմանավորված է մեր բարի, ազնիվ, շիտակ և առաքինի կյանքով, մեր վերջին հույսը մեր անցած լիարժեք և օգտակար կյանքի հետևանքն է, իսկ հույսը «ուչ ամաչեցուցանել», գրում է առաքյալը, այսպիսով բարի աշխատանքն է, որ աշխարհը շենացնում է, իմաստնացնում և ցրում խավարը:

Քրիստոնեական հարության ուսմունքը ամենամեծ բարոյակրթիչ խթանն է մարդկային հասարակության և ընդհանրապես քաղաքակրթության:

Ծջմարտության ճանապարհն է այն, որ ստիպում է մարդուն զգալ, հասկանալ նախ իրեն, մարդուն մղում է ինքնատիրապետման և ինքնաճանաչման, մարդը սկսում է թոթափել իրենից սուտն ու կեղծիքը, տգեղն ու անմաքուրը և ձգտում է կատարյալին, գեղեցիկին, ճշմարտին և ազնիվին, ձգտում այն

մեծ իդեալին, որ կոչվում է քրիստոնեական կյանք, որն, ինչպես առաջի, ձեռք է բերվում դառը զոջումով, ինքնամոռաց տառապանքով և ըստ պահանջել հարկին նաև նահատակման ոգով Պետրոսի նման:

Ավետարանական օրինակները մեզ բացարձակ համոզում են մեր վերը առածներին:

Երկնավոր թագավորը անա թե ինչ է աւում արդարներին.

«Եկայք օրհնեալք հօր իմոյ, ժառանգեցէք զպատրաստեալ ձեզ զարքայութիւնն ի սկըզբանէ աշխարհի: Զի քաղեալ և ետուք ինձ ուտել, ծարաւեցի և արքուցիք ինձ: Օտար էի՝ և ժողովեցիք զիս, մերկ՝ և զգեցուցիք զիս, հիւանդ էի՝ և տեսէք զիս ի քանոյ էի՝ և եկիք առ իս» (Մարթ. ԻԵ 34—35):

Տեք, ատում են նրանք, ե՞րբ տեսանք քեզ այդ վիճակում և ապա գեղեցիկ պատասխանը՝ «Որովհետև արարիք միում յեղբարցոս այսոցիկ փոքրկանց՝ ինձ արարիք» (Մատթ. ԻԵ 40):

Քրիստոնեությունը մարդու կյանքը դիտում է միևնույն մահը և մահվանից հետո, ինչպես վերը ասվեց, մահվանից հետո գալիք հոգեկան երանական վիճակը պայմանավորված է մարդու միևնույն մահը անցած կյանքով:

Ըստ քրիստոնեական ուսմունքի ուշ չէ ամեն մի զոջում, զոջումով գտնվում է մարդը և արժեքավորվում, ընդ որում քրիստոնեությունը տարբերություններ չի դնում շատ և քիչ բարի անվանումներով մարդկանց, յուրոր փրկվածները բարի են հավասարապես: Մեկը իր ամբողջ կյանքը ազնիվ և առաքինի է անցկացրել, բարի և օգտաշատ մի կյանք կա մեր առջև, իսկ մյուսը երբ ունեցել է մի ամբողջ անարդյունք, շվայտ ու ցուր կյանք, իր կյանքի վերջալույսին դառնապես զոջում է, ափսոսում իր անցած կյանքի համար, վերածնվում է հոգով, տվալատանքի և երկունքի միջից ծնվում է նորը, միթե Քրիստոս կարող է մերժել վերածնվածին, որքան էլ այն ուշ լինի, նրանք երկունս էլ Աստծո առաջ բարի են, անկախ նրանց ծառայությունների չափից, նրանք բարի են և ընդունելի մարդկության խղճի առջև, քանի որ զոջումն ու վերստին ծնունդը տեղի է ունեցել մեր իրական կյանքում, Աստծու և մարդկանց վկայությամբ:

Ահա նման գիտակցությամբ է, որ Մեծ Նարեկացին իր աղոթանկեր Մատյանում շնչում է. «Որ զանառակ որդին մերձեցոյց ի հայրենի ժառանգութիւն եւ զպողոնիկսն յառաջեցոյց յերկնային արքայութիւնն...» (Բան. ԼԳ 5):

Ամեն մի վերին «Քալարանի» գաղափարախոսություն բացարձակ կեղծիք է, ինքնախաբեություն, ինքնահանգստացում: Չոջումն

ու լացը և այրվող տառապանքը միայն այս կյանքում է ընդունելի և որով միայն անմահության և հավիտենականության հույս կունենանք:

Այսպիսով ոչ մի վերին և ներքին կարգեր չկան, չկան բարի ծառայության ժամկետներ. կան հավիտենականության դռներ սպասող հավասարապես բարի մարդիկ:

Հիշեցեք Ավետարանի այգու մշակներին, որոնց Տերը վարձատրում է հավասարապես, չնայած նրանք տարբեր ժամերի էին եկել աշխատանքի, նրանք բոլորն էլ բարի գործ էին արել և արժանացան հավատար վարձատրության, բայց կան չարերը, որոնք նույնպես սպասում են:

Ավետարանում սքանչելիորեն երկու տողով բոլոր սպասողներին պատասխանված է և այդ պատասխանը սպասիչ է. «Որոց զբարիս գործեալ իցէ՝ ի յարութիւն կենաց, և որոց զչար արարեալ իցէ՝ ի յարութիւն դատարանաց» (Յովհ. Ե 29):

* * *

Մահվան դեմ հազարամյակներ շարունակ մարդկությունը կռվել է: Կռվել է անէացման, կործանման, ոչնչացման դեմ: Աշխարհի շատ մեծերի մահվան դեմ ունեցած մեծ ընդվզումների արդյունքը եղել է նրանց բեղուն և մեծ ստեղծագործական կյանքը (Բեթհովեն, Գյոթե, Մոցարտ, Շեքսպիր և Նարեկացի):

«Թե՛պետ վախճան ընկալաց իբր գմահացու, այլ յարակայութեամբ բանի այսր սոփերի գրեցայց կենդանի...» (Մատ. ողբերգ. բան 2թ):

Մահվան, փոշիացման դեմ ինչով ասեք չեն կռվել, միայն թե «անմահական», հիշվեն հեթանոսական փառահեղ դամբարանների և բուրգերի շինարարությունները: Մեծ բռնակալները ստիպել են ստեղծել անմահական ջուրը կամ գտնել այն, ժողովրդական շատ հեքիաթներում տեսնում ենք ձգտումը, ձեռք բերելու անմահական խնձոր, թռչուն, ջուր և այլն: Սրանք ջանքեր են, հիգեր, որոնք ապարդյուն են անցել դարեր շարունակ, նույնիսկ եղել են բռնակալներ, որոնք մեծ չարիքներ գործելով ուզեցել են՝ անմահանալ: Հիշենք Ներոնին, որը այրեց Հռոմը:

Բայց ահա գալիս է քրիստոնեությունը՝ տալով հավիտենականության բանալին մեզ. «Ես եմ հացն կենդանի, որ յերկնից իջեալ եթէ ոք ուտիցէ ի հացէ յայսմանէ՝ կեցցէ ի յաիտենան» (Յովհ. Զ 50):

Որն է այդ հացի էությունը, որն է Քրիստոսի ուսմունքի հիմքը: Սերն է, «Սիրեցեք զմիմեանս», քրիստոնեության հավատամքն է այս, սկիզբը և վերջը, մարդը պիտի սիրի իր նմանին, մարդու նկատմամբ ունեցած սիրով է, որ պիտի ճանաչենք Աստծուն և որ-

պեսզի Աստված ապրի մեր մեջ և մենք Աստծու, պիտի սիրենք մարդուն անխտիր: Աստված այնտեղ կա, ուր սեր կա, չկա Աստված, ուր չկա սեր:

Քանի որ Աստված սեր է.

(Յովհ. առաքել. ի կաթող. 1 թղթ. գլ. Դ 7):

Եվ երբ մեկը որդեգրել է սիրո այս մեծ գաղափարը, նա անվարան կանցնի կյանքի խորդ ու բորդ ուղին:

Պատկերացրեք մարդուն, որի կյանքը համակ սեր է, համակ անմահացող նվիրում իր նմաններին, նա լույս է տարածում իր չորս կողմը, հասնում է ընկածին, օգնում է լքվածին, հույս է տալիս և ապաքինում ուրիշի ցավերը, նա չունի անձնական կյանք, նա կարծես չունի ես, նա ձուլված է համընդհանուրին, նա օրե օր սպառվում է, և որքան սպառվում է, այնքան լույսը շատանում է իր չորս կողմը, իր ցանած բարի սերմերը ծլում են, նա սկսում է մեռնել Ավետարանի հատիկի պես «ընդ միոյ 60 և ընդ միոյ 100» արդյունավորելով և մի՞թե դա մահ է:

Մահվան մահնում մի վերջին պահ առկայծում է իր աչքերի առջև իր ողջ անցած կյանքը, նա գոհ է իրենից, խղճի վրա չկա ոչ մի ծանրություն և բեռ, հոգին թեթև է և մաքուր, հույսը մինչև վերջ չի լքում իրեն, հեշտ է բաժանվել կյանքից, երբ պարտք չունեն և բիծ չունեն հոգուդ վրա, խաղաղ և երջանիկ անդորր մահ է դա, հավատացյալի հոգում մի վերջին պահ շողում է գիտակցությունը, որ ինքը հավիտենականության նախադրանքն է և սկսվում է «նիրվանան»:

Իսկ ոճրագործը, բռնադատիչը, մարդասպանն ու մանկասպանը, գողն ու հափշտակողը, անիրավն ու նենգավորը, մատնիչն ու ուրացողը, վերջին պահին երբ մի պահ զարթոնում է խղճի խայթը, սկսվում է ներքին համալիր պայքարը, բզկտվում է հոգին, ահավոր ուժերը ծվատում են սիրտը, ամեն ինչ արյունոտ և սև է երևում նրա աչքերին, նրա հայացքը սարսափ և ահ է արտահայտում, վախն ու անորոշությունը ճգնում են նրան, սմբած է էությունը, ուշացած զոջման վերջին տարտամ ցուանքները չեն օգնում նրան ազատվելու մղձավանջային տեսիլքներից, սկսվում է դաժան հոգեվարքը, դրժոխքի արասպիները և տանջալից մահը:

Ես այս երկու հոգեվիճակները նկարագրեցի ցույց տալու համար, թե որ կարող է տանել մեր վարած առօրյա կյանքը մեզ, երբ այն առաջին դեպքում կանոնավորված է քրիստոնեական ուղիղ և ճշմարիտ վարդապետությամբ և երկրորդ դեպքում, երբ չկա քրիստոնեական ուսմունքի տառն անգամ, երկու դեպքում էլ մարդը հասնում է մահվան, բայց ինչպիսի էական տարբերություն-

ներ կան այդ կյանքերի մեջ, այնպես էլ մահվան և հետմահու հոգեկան հավիտենականության մեջ:

Եթե նույնիսկ երևույթներին մայեք մեր առօրյա կյանքի չափանիշներով, ապա արդար, առաքինի և ազնիվ մարդու անմահությունը իր իսկ ստեղծած բարիի մեջ է, քանի կա իր բարի գործը և գաղափարը, ինքը հենց այդ բարիից մաս կունենա, և բարձրագույն բարի ոգու հաղթանակի մեջ կհավերժանա հենց այդ ոգու մաս կազմող մարդը:

* * *

Այսպիսով, ինչպես տեսանք, քրիստոնեությունն էլ իր ողջ էությունը պայքարում է մահվան դեմ և ամենից առաջ բարոյական մահվան դեմ, հաստատելով կյանքը և կյանքի օրինաչափությունները մարդու հարությունը:

Կրոնը բնական օրինաչափ զգացում է, դեռևս մեծ ֆիզիոլոգ Պապլովը արտահայտել է այն մեծ և հոյակապ միտքը, որ «Կրոնը բնագո է»: Բնության անբացատրելի մեծ և ահեղ երևույթները, ասում է նա, միլիոնավոր դարեր նախամարդու մեջ առաջացրել են վախ և երկյուղածություն իրենից դուրս գտնվող ուժերի նկատմամբ և միլիոնավոր դարերի ընթացքում այն դարձել է մարդու բնագործ:

Հետևաբար ամեն մի ծնվող երեխայի մոտ անկախ նրա ստանալիք դաստիարակությունից կա կրոնական նախնական բնական զգացումներ, որոնց մեծք տալիս ենք որոշակի և կոնկրետ ուղղություն, տվյալ դեպքում քրիստոնեական:

Հարության գաղափարախոսությունն էլ լինելով կրոնական, հետևաբար և՛ բնական է, և՛ օրինաչափ: Մենք ամեն տարի գարնան և ձմռան օրերին տեսնում ենք, թե ինչպես մեռնում է բնությունը և զարթոնում է գարնան ավետարեր շնչով, ուր կա մահ, կա և հարություն: Հարությամբ հաստատվում է կյանքը:

Եթե չլինեք հարությունը, կյանքը կմահանար և կգար ամեն ինչի վերջը, բայց հարությունը կյանքի զարկերակն է: Մարդկանց, ազգերի և ժողովուրդների համառ հարատևությունն էլ հենց հարության գաղափարին նրանց հավատալու լավագույն իրողությունն է և հետևանքը:

Քրիստոսի հարությունը շարժիչ զարկերակն է մարդ անհատի, ինչպես և ազգերի կյանքում:

Հայ ժողովուրդը շատ վաղուց հավատաց հարության կենսաբեր ուժին, քանի-քանի անգամներ անագորույն թշնամիք մահվան դուռը հացքին մեզ, ուզեցին մեր ոգին սպանել, ուզեցին մեր տոհմիկությունը ա-

ղարտել, մեր պայծառ երազները մեռցնել և, ամենակարևորը, ցանկացան, որ մենք չունենանք հարության հույս:

Հայերեն խոսող լեզուները կտրվեցին, Արեգակը խավարեց այրվող մագաղաթների ծխից, Ալփ-Ալյանը արյան լոգանք էր ընդունում Հայաստանում, բայց հարության անուգայթը չէր լքում մեզ: Մեռելների մեջ սկսեցին մեզ փնտրել, բայց հուժկու մի ձայն երկրնից, թե երկրի ընդերքից, ժայթքող հրաբուխների միջից, ծփացող վանա անհանգիստ ծովակից, թե Սույաց անտառից ոլորդեցնում էր օդը. «Չէ աստ այլ յարեա»:

Նախահրկները, ոճիրները ամենաանմարդկային չարչարանքները և լլկումները, չաղարտեցին մեր հոգու բարությունը, զարմանալիորեն մենք այդ բոլորից հետո երբեք չար և մարդատյաց չդարձանք, որքան շատացան մեր տառապանքները և վերքերը, մենք այնքան շատ սիրեցինք մարդկանց, ազգերին և ժողովուրդներին, անչար և բարի էր մեր հոգին և որպես կենդանի մի անհատական կանգնեցինք արևելքի և արևմուտքի քառուղիներում միշտ քաղաքակրթության դրոշմ ձեռքներին, անկում, հպարտ և անկոտրում: Մեզ քանի անգամ ուզեցին դուրս շարտել մեր իսկ հոգու տաճարից, բայց մենք համառ էինք և անկում և մեր պատասխանը եղավ. «Չենք դուրս գա տաճարից, չենք ուրանա Հիսուսին» (Սայաթ-Նովայի վերջին խոսքերը):

Եվ նորից ավեգարդ գրիչը դողող ձեռքերով շարունակեց իր մագաղաթյա հնօրյա տարեգրությունը, նորած Անվո Մայր տաճարում, ուրախ անդաստանի երգն էր թեվածում, նորից հերկվում էր սևահողը, իսկ Վփինում օրվա զարմացք խոսքն այն էր, որ Սոնա անունով հարսը երեք արու զավակ էր ծնել միանգամից, Ծողակաթ ս. Էջմիածնից հրաշք զանգերը ավետում էին անընդմեջ, հայոց աշխարհին հանուր. հարյավ Քրիստոս, հարյավ ի մեռելոց:

— Մեր հինավուրց ժողովուրդը մի բոլոր հողի մեջ աշխատանքով և տառապանքով այնքան հարուստ և ամենից շատ թանկ արյունով, հարություն առած, մեռնել-ապրելու փիլիսոփայությամբ զինված, կերտում է և պիտի կերտի իր նորոգ կյանքը: Հանեցեք այդ անհատակ, բայց հերոս ժողովրդի հոգու միջից ապրելու և միշտ և մշտանորոգ ամեն րոպե, ամեն օր ու տարի հարություն առնելու մեծ հավատքը, նա կցամաքի, կհատնի և կմեռնի, ուրեմն կեցցե Քրիստոսի կենսաևորոգ հարությունը, մեզ ուժ և ավիշ տվող կենսաևորոգ ավյունը, խիճը, հույսը: Կեցցե մարդու վերանորոգման, վերահաստատման և ինքնահաստատման ամենամեծ գրավականն ու հույսը՝ Քրիստոսի ս. Ավետարանը:

**ՍՈՒՐԲ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԳՐԱԿԱՆ-ԿՐԹԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ
ՄԱՅՐ ԱԹՈՒԻ ՏՊԱՐԱՆԸ***

Բ

Քրիստոնեությունը Հայաստան մուտք գործելուց հետո, հայի միտքը լուսավորողը, հայության մեջ գրագիտություն տարածողը և խավարի մեջ լուսատու ճրագ հանդիսացողը վանքերն են եղել իրենց վանականներով ու վանական դպրոցներով: Հայ ժողովրդի թե՛ կաթողիկոսներն ու առաջնորդները, թե՛ պատմագիրներն ու վարդապետները, վանքերում սնված ու մեծացած հոգևորականներ են եղել և կամ թե նույն այդ վանական դպրոցներում իրենց կրթությունն ստացած աշխարհական անձինք: Դարերից ի վեր վանքերը միմի դպրոց են եղել, որոնք մրցել են միմյանց հետ իրենց մեջ ծաղկեցրած գիտություններով ու արվեստներով:

Սակայն մեր ազգի պատմության վրա մի ակնարկ ձգելը բավական է, հասկանալու համար, թե քաղաքական իշխանությունը կորցնելուց հետո ԺԴ դարից սկսած, բռնությունն ու սրածությունը ինչպիսի ավեր են գործել Հայաստանում և ժողովուրդը մոնղոլական հրոսակների ձեռքից ինչպիսի նեղություններ ու տանջանքներ է քաշել: Բարգավաճ քաղաքների հետ հետզհետե ավերվում և ամայանում էին նաև գրագիտություն տարածող վանքերը: Բռնության երեսից վանականները թողնում էին վանքերը և ապաստանում այլ տեղ, վանքերի ունեցած-չունեցածը, գույքը, տրանց հետ և ձեռագրերը, հափշտակվում և անհետ կորստյան էին մատնվում:

Վանքերի ավերվելովը՝ պակասում էին բնականաբար ձեռագիր սատրանքներ պատրաստող ձեռքերը, իսկ ձեռագիրներն էլ, մյուս կողմից ժամանակի ընթացքում հնանում էին ու մաշվում: Ձեռագիրներն արտագրողներն էլ տեսնելով, որ իրենց աշխատանքը չի վարձատրվում ինչպես որ սկսեքն է, հոգեպես թուլանում էին և դրանց թիվն էլ հետզհետե պակասում էր, իսկ այդ տեսակ արվեստագետների պակասելովը՝ ձեռագիրների արժեքն էլ բարձրանում և ժողովրդի համար անմատչելի էր դառնում: Չնայած այդ ծանր պայմաններին, եկեղեցիների բարեգարդության և աստվածային պաշտամունքի անթերի կատարման համար թե՛ եկեղեցական և թե՛ վարդապետական գրքերի կարևորությունը շատ մեծ է՝ եղել, ուստի աստվածային պաշտամունքը յուր բարձրության և վեհության վերա պահելը դառնում է մի գլխավոր անհրաժեշտություն տպագրական արվեստի տպագրության և տարածման համար: Ինչպես որ Գյուտտենբերգի միակ ցանկությունն էր, որքան կարելի է արագ կերպով տարածել Աստուծո խոսքը ժողովրդի մեջ, այնպես էլ նույն այդ գաղափարն է գերակշռում նաև հայերի մեջ և ժողովրդի համար առաջին անգամ տպագրվում են Սաղմոսն ու Տոմարը: Հասկանալի է, թե ինչո՞ւ Էջմիածնի կաթողիկոսների աչքից չի վրիպում Եվրոպայում սկսված ու արագությամբ ընդարձակ ծավալ առաջող տպագրությունը:

* Ըստ հանրապետական «Էջմիածին» ամսագրի 1972 թվականի № 7-ից:

Էջեր Ագաթանգեղոսի առաջին տպագրությունից (1709 թ., Կ. Պոլիս)

Գ.

Տպագրության արվեստի մասին հայ կաթողիկոսները առաջին տեղեկությունները ստանում են առևտրական գործերով Եվրոպայի զանազան քաղաքներում բնակություն հաստատած հայ վաճառականների միջոցով:

Քաղաքական իշխանությունը կորցնելուց հետո հայը սկսել էր Եվրոպա գաղթել: Այդ գաղթն ավելի ընդարձակ ծավալ է ստանում երկրի անապահով դրության պատճառով: ԺԱ դարից սկսվում են սելջուկների արշավանքները Հայաստան, որոնց հետևում են մոնղոլ և թաթար ցեղերի ասպատակությունները:

Այսպիսի ծանր վիճակից ազատվելու համար հայը թողել էր տուն ու տեղ և հեռանալով հայրենիքից՝ պանդխտության է դիմել, բայց յուր սիրտն ու հոգին մայրենի հողից չի կտրել, նրա ուշքն ու միտքը միշտ էլ դեպի հայրենիքն

է եղել ուղղված: Հայը աշխատել է օտար երկրից անգամ ծառայել ու օգտակար լինել յոր հայրենիքին: Պարզ է, որ Եվրոպայի քաղաքներում յոր մասնավոր գործերով շրջող սրտացավ հայը, տեսնելով տպագրական արվեստի առաջ քերած լուսավորությունն ու առաջադիմությունը իբրև ճշմարիտ զավակ չարատանջ հայ ժողովրդի, պետք է աշխատեր նույն լուսավորության սխուրձները մայրենի երկիր տեղափոխել:

Ահա թե ինչն է պատճառը, որ Եվրոպայի զանազան քաղաքներում բնակություն հաստատած հայի աչքից վրիպել չէր կարող տպագրության գյուտի արվեստը, որի մասին և անմիջապես հաղորդում են ժամանակակից կաթողիկոսներին:

Հայ հոգևորականության համար կյանքի խնդիր է դառնում ըստ կտրելվույն օգտվել տպագրության գյուտից և ծառայեցնել այն հօգուտ ժողովրդի: Որչափ էլ որ այդ արվեստը յոր տված արդյունքով հրապուրիչ էր ու ցանկալի հայ կաթողիկոսների համար, նույնչափ էլ նրանց համար առաջմ մայրենի հողի վերա այդ արվեստը հաստատելու անհնարավորությունը ըմբռնելի էր: Եթե աչքի առաջ ունենաք, թե որչափ դժվար է նույնիսկ այժմ տպարան հիմնելը և պահելը, դորա անհնարավորությունը հասկանալի կդառնա այն ժամանակի համար, երբ արվեստն անկատար էր, ամեն նյութ թանկ էր ու բազմաթիվ խոչընդոտներ կային տպարան բաց անելու համար: Հարկավոր էին կարող, ձեռներեց, ճարտար, հանճարեղ ու տոկոս անձինք, որոնց միջոցով կարելի լիներ Եվրոպայում տպարան բաց անել և գյուտի արդյունքը հայրենիքին ընծայել, մինչև որ հայրենիքում իրերի դրությունը կփոխվեր և տպարան հաստատելը այնտեղ հնարավոր կդառնար*:

Տպագրության արվեստը Գերմանիայից անմիջապես տարածվում է շրջակա երկրների մեջ և ամենից առաջ հաստատվում է Վենետիկում: Վերջինս արևելքի և արևմուտքի համար Միջերկրական ծովի ամենանշանավոր առևտրական կենտրոններից մեկն էր: Ուստի և յոր դիրքի և քաղաքականապես խաղաղ կյանքի շնորհիվ ավելի շփում ուներ բոլոր երկրների և ազգերի հետ: Այդ է պատճառը, որ ամենից շուտ Վենետիկում ծաղկեց տպագրության արվեստը: Տպագրության գյուտից սկսած մինչև ԺԵ դարի վերջը Վենետիկում այնքան էին բազմացել տպագրիչները, որ նրանց թիվը բավական շատ էր, նրանց մեջ եվրոպական բոլոր ազգերն էլ իրենց ներկայացուցիչներն ունեին:

Այդ պատճառով, երբ վաճառական հայն էլ է կամենում տպագրությամբ յոր ազգին ծառայություն մատուցանել, նա էլ է գերադասում Վենետիկ դիմելը, քան մի ուրիշ տեղ:

* Աղեքսանդր Երիցյանը յոր՝ «Պատմական տեսություն հայ տպագրության» աշխատության մեջ այդ առթիվ հետևյալ խորհրդածություններն է անում. «Տպագրության գյուտը որքան մեծ է և օգտակար, այնուամենայնիվ եվրոպական ազգությանց շատերի մեջ մուտ գործելիս մեծ հալածման և ընդդիմության է հանդիպած, մասնավոր հոգևորականության կողմից: Մեր մեջ, ինչպես հետո կտեսնենք, բոլորովին հակառակն է եղած: Գեոնս ԺԶ դարում հայ տպագրության առաջին փորձերը Եվրոպայում մեծ համակրություն են գտնում Էջմիածնա հոգևորականությունից: Կաթողիկոսները, որոնք այդ միջոցներում թշվառության մեջ էին, հանդերձ յուրյանց Աթոռով և Արարատյան աշխարհով, զարմանալի եռանդ են ցույց տալիս հայ տպագրությունը հառաջ մղելու համար և անդադար վարդապետներ են ուղարկում հեռավոր և յուրյանց անձանք Եվրոպան նոր տառեր ձուլելու, նոր տպարաններ հաստատելու համար և այդպեսով մի փառավոր տեղ է բռնում Էջմիածինը հայ տպագրության պատմության մեջ: (Ընդգծումները մերն են. Տես Աղ. Երիցյան, Պատմական տեսություն հայ տպագրության մինչև ԺԹ դարը, Տիֆլիս, էջ 1):

Ներսես Շնորհալի. «Յիսուս Որդի» (1660 թ., Ամստերդամ)

Դ

Մինչև ժԺ դարի կեսը բոլոր բանասերների ընդհանուր կարծիքն այն է եղել, որ ժԶ դարում Միքայել կաթողիկոսի դեսպանությամբ Եվրոպա գնացած Եվդոկիացի Աբգարն է եղել առաջինը, որ 1565 թվին տպագրությունը մտցրել է հայոց մեջ: Դորան վկա էին բերում Աբգարի ձեռքով վեցնետիկում տպագրված **Մաղժուրը**: Սակայն ժԺ դարի վերջին քառորդին կատարված հետազոտություններն ու նորանոր գյուտերը փոխել են սույիս այդ կարծիքը և հայկական տպագրության ժամանակը հասցնում են 1512 թվականը: Այս և հաջորդ 1513 թվից մնացել են հինգ հատ գրքեր կրոնական բովանդակությամբ: Այս գրքերի տպագրողն է Հակոբ անունով մեկը, որ իրեն «Մեղապարտ» է կոչում: Գրքերը տպված են վեցնետիկում:

Աչքի առաջ ունենալով այն ժամանակ տպարան հիմնելու դժվար պայմանները և կաթողիկոսյան հարուցած հալածանքները օտարազգիների դեմ, դժվար է ընդունել, որ հենց առաջին անգամ հայ տպարան է գոյություն ունեցել հայ տպարանատերով: Ուստի և առաջին գրքերը տպվել են օտարազգի տպարաններում:

Հայերեն գրքի առաջին տպագրությունից հետո անցնում է 50 տարի, մինչև որ հանդես է գալիս Աբգարը, որից հետո էլ տպագրությունը շարունակվում է ընդհատումներով բավական ժամանակ: Այստեղ պետք է շեշտել հայ առաջին տպագրիչների ցուցադրած եռանդը: Տպագրական գործի հետ կապված այն ժամանակվա բոլոր արգելափակումներն աչքի առաջ ունենալով, մարդու զարմանք է պատում, երբ կարդում ենք Աբգարի, Հովհաննես Տերզևցու, Հովհաննես Անկյուրացու, Մատթեոս Ծարեցու, Կարապետ Ադրիանացու, Ոսկան վարդապետի և այլ անձանց պատմությունները, նրանց եռանդուն գործունեության մասին: Նրանք մեծ հոգու տեր անձինք լինելով՝

կանգ չէին առնում ոչ մի նյութական զոհաբերության առաջ, իրենց նպատակին հասնելու համար: Եվ այսօր մարդկանց զարմացնել կարող են նրանց չանքերի շնորհիվ եղած տպագրությունները, որոնք արվեստի ճաշակի ու գեղեցկության կողմից իրենց ժամանակվա համար կատարելություն են ներկայացնում: Նոցա գործունեության գունավոր նկարագրություններ գտնվում են իրենց ձեռքով տպած գրքերի հիշատակարաններում:

Կարապետ վարդապետ Ադրիանացին՝ 1661 թվին Ամստերդամում, յուր տպագրած Սաղմոսի հիշատակարանում գրում է. «...Յիշեսչիք ...նախ գԾաբեցի Մատթեոս սարկաւագն, որ հանգուցեալ է առ Աստուած, որ էր նօտար Փիլիպպոսի ճգնազգեաց կաթողիկոսի ...որ բազում ջանիք և երկամբք քանդակել ետ և նորակերտեաց զազնի և զպատուական գիրս...»^{*}:

Թովմա եպիսկոպոս Վանանդեցին 1696 թվին Ամստերդամում տպագրած Թովմա Քենփացու «Յաղագս համահետևմանն Քրիստոսի» գրքի հիշատակարանում ասում է. «Ուստի ես հէքս և ողբոց բազմաց ստորակալեալս, անճաշակ և անհպաւոր այնքանեաց բազմունակ և ամենալի երախանաց և արտաքսեալ յերամաց, և ի դասուց որդոց առագաստի՝ Թօմաս եպիսկոպոս... զքաղցրաճաշակ Գիրս Թօմասու Քենփացույ տպագրել յիմում Գործարանում զոր յարմարեցի և կազմեցի վշտօք անթուելեօք: Այլև՝ ծախս նոցունց՝ յիմոց ընչից»³ և այլն:

Փրկչական 1709 թվին Կ. Պոլսում տպված Ագաթանգեղոսի պատմության հիշատակարանում կարդում ենք. «...Իսկ ես յամենից նուաստ, վիրաւորեալս մեղօք Գրիգոր դպրիս... մեծաւ փափագանօք, երկամբք և տաժանելի աշխատանօք». և այլն:

1785 թվին Էջմիածնի տպարանում տպված Ատենի ժամագրքի հիշատակարանում գրված է. «...Ջոր և ըստ յոգնաթախանձ խնդրոյ Քրիստոսասէր և բարեջան Ջուղայեցի ի Տէր հանգուցեալ Պօղոսեան մահտեսի Խաչիկ աղային տպագրեցաք, նորակերտ գրովք, և տոկուն թղթովք, խորհրդաւոր պատկերօք և նրբաքանդակ խորանօք, կանոնօք և ծաղկմամբք: Որում գործաւնութեան թեպէտ և յոյով ձախորդութիւնք ընդդիմակայեալք յամեցուցին, այսինքնը՝ պակասութիւն հարկաւոր պիտոյիցն ըստ ամին, զորս ի յաղքատ վարդօք ոչ գտանելով, ի հեռուստ դժուարութեամբ առձեռն քերեմք: Նաև խառնակութիւնք կողմանցս յանտիրութենէ, որք և գտուրք Աթոռս և զմեզ խոռվեն և անհանգիստ առնեն...» և այլն:

Վերոգրյալ մի քանի օրինակներից էլ ընթերցողը կտեսնի, որ հայ տպագրության անձնավեր առաջին այդ մշակները համեստության քողն երեսներին, իրենց տանջալից աշխատանքը աչքի առաջ ունենալով հանդերձ՝ իրենց անվանում են «անարհեստ», «անպիտան», «անիմաստ», «ապերախտ», «անճաշակ» և այլն:

Կաթոլիկ աշխարհի հալածանքների առաջ Էջմիածինը և հայ տպագրիչները թեև չվհատվեցին, բայց ստիպված եղան հայ տպագրությունը երբեմն Ամստերդամ, երբեմն Լիվոնո, Մարսել, Փարիզ, Վենետիկ, Կ. Պոլիս և այլ բաղադրեր տեղափոխել: Հայրենիքին ծառայելու պատրաստ այդ անձինք համարյա բոլորն էլ մեծամեծ պարտքերի տակ ընկան: Բայց նրանց տոկուն չանքերի շնորհիվ հայկական տպագրությունը չընդհատվեց, այլ շարունակաբար գործեց, մինչև որ ժամանակների ու հանգամանքների փոքր ի շատե

* Այս և ստորև բերված ընդգծումները մերն են: Ա. Ե. Ս.:

նպատակով դառնալով մայրենի հողի վերա յուր համար նա հիմնավորելու հող գտալ:

Հայկական տպագրության ծաղկման ու զարգացման մասին հոգս են քաշում հետազայում առհասարակ հայոց կաթողիկոսները: Նորա սկզբնական շրջանի պատմության մեջ մեծ դեր են խաղացել Միքայել կաթողիկոսը, Արգար դպիրը, Հակովբ Զուղայեցի կաթողիկոսը, Ոսկան Երևանցի վարդապետը, Կարապետ վարդապետ Ադրիանացին, Վանանդեցի եղբայրները և այլոք, որոնք Եվրոպայում Էջմիածնի անվամբ և օժանդակությամբ տպարաններ հիմնեցին ու պահեցին, իսկ վերջը մեծ դեր է խաղում Սիմեոն կաթողիկոսը՝ հենց Էջմիածնում տպարան հիմնելով:

Ե

Տասներեքից տասնվեցերորդ դարը հայոց պատմության մեջ ծանր ժամանակներից մեկն էր ներկայացնում օսմանցիների հանդես գալով և Կ. Պոլիսին տեղ դառնալով եվրոպական բոլոր պետությունները խիստ ահաբեկման են ենթարկվում և օր ավուր սպասում էին սուլթան Բայազիտ Բ-ի Եվրոպա արշավելուն: Սակայն տասնչորսերորդ դարի վերջերին Թեմուրլենգի երևալը արևելքում և դեպի Փոքր Ասիա առաջ խաղալը՝ հույս էր ներշնչում եվրոպական պետությանց, թե Թեմուրի հետ դաշն կապելով՝ կարող պիտի լինին Եվրոպային սպառնացող օսմանցիների արշավանքները ոչ միայն կանգնեցնել, այլև նրանց ույժը իսպառ խորտակել: Ուստի և այդ պետությունները աշխատում են օր առաջ դեսպաններ ուղարկել Թեմուրի մոտ և իրենց հպատակությունը ցույց տալ:

Թեմուրլենգը, որը մի անգամ Հայաստանի վերայով արշավել էր մինչև Անգորա, որտեղ 1402 թվին հաղթել էր օսմանցոց և Բայազիտ Ա-ին գերի վերցրել և Սամարղանդ վերադարձել, իրեն այնքան հզոր էր ընդունում ու ճանաչում, որ երբ Իսպանիայի թագավորի դեսպաններին 1403-ին ընդունում է Ռույ Գոնցալես Կլավիխոյի գլխավորությամբ, հարցնում է նորան՝ «Ինչպես է իմ որդին՝ ձեր թագավորը, առո՞ղջ է, նա» և ապա յուր մոտի ազնվականներից դառնալով՝ ասում է. «Տեսեք, այս դեսպաններին ուղարկել է իմ որդին՝ Սպանիայի թագավորը...»*: Եվ Ասիայի հռչակավոր աշխարհակալը յուր «հայրական» օրհնությունն է ուղարկում նրան, իրեն հնազանդություն ցույց տալու համար:

Զնայած Թեմուրի այս հզորության, նրա դեմ ապստամբում է թաթարների խան Թոխթամիշը և արշավելով՝ գրավում Ատրպատականն ու Վերին Հայաստանը: Բայց երբ լսում է, թե Թեմուրը իրեն դեմ է գալիս, խանը ետ է դառնում ու գնում Թաթարիստան՝ ավերելով գյուղեր ու ավաններ:

«Նա հասավ (Ատրպական) նահանգը, ասում է Կլավիխոն (1403—1406) և գրավեց Թավրիզը ու վերին Հայաստանի բոլոր շրջանները: Ծառ բաղաբներ կոդդալովեցին, շատ բերդեր ավերվեցին և իր բանակները քարոքանդ արին գյուղերը, ինչպես մենք դեսպաններս տեսանք այս մասերում ճանապարհորդելիս, մասնավորապես երբ մենք եկանք Սուրմարի քաղաքը: Նույնը վիճակվեց նաև Սիսական շրջանի գլխավոր քաղաքին, ինչպես նաև Հայաստանի մյուս երկրներին»**:

* Հ. Հակոբյան, Ուղեգրություն, հատ. Ա, Երևան, 1932, էջ 70:

** Նույն տեղում, էջ 124, տես նաև անդ, 109, 110, 134, 135, 139:

մեջ, որոնք աշխատում էին մեկը մյուսից ավելի ավերել ու քանդել՝ հակառակորդի ձեռքը ոչինչ չընկնելու համար:

«Թագավորի ուժը կայանում է նրանում,—ասում է Վինչեցո դ'Ալեքսանդրին՝ խոսելով օսմանցիների մասին,—որ նա երկիրը ավերակ է դարձրել թրքական սահմանի վերա՝ ամեն կողմ վեց օրվան ճանապարհ հեռավորությամբ և շրջանում քանդած է բոլոր ամրոցները, որպեսզի զորացնե յուր դիրքը և թուրքերը հակում չունենան գրավելու և պահելու այն»*:

Մահմեդական իշխանապետների այս թատերաբեմը խեղճ Հայաստանն էր, որը հյուծվում էր ու քայքայվում հետզհետե:

Այդ ժամանակի Էջմիածնի կաթողիկոսը Ստեփաննոս Ե Սալմաստեցին էր, որ շատ զարգացած ու լեզվագետ մի մարդ էր: Գիտեր նաև լատիներեն լեզուն: Մայր երկրում տիրող բռնություններից խույս տալու համար նա իրեն օգնական կաթողիկոս է ձեռնադրում Միքայել Սեբաստացուն, ու ինքը Եվրոպա անցնում, քաղաքական որոշ նպատակ ունենալով: Նա երկար մնում է Վենետիկում, Հռոմում, անցնում է Գերմանիա, Լեհաստան և վերադառնում հայրենիք: Այդ շրջագայության ժամանակ, թեև յուր նպատակներին չի հասնում, բայց նորա ուշադրությունը գրավում է այն հեղափոխությունը, որ առաջ էր բերել Գյուտենբերգի գյուտը: Եվ հայրենիք վերադառնալով՝ տպագրության մասին յուր տեսածն ու լսածը անպայման պատմում է Միքայել Սեբաստացուն, պարտք դնելով երևի նորա վրա, որ նա աշխատի հայոց մեջ ևս այդ հրաշալի արվեստը մտցնե ու ընդհանրացնե:

Միքայել կաթողիկոսն էլ կամենալով մի կերպ ազատվել Էջմիածնից շրջապատած թշվառություններից, նեղություններից ու ճնշումներից, իրեն աթոռակից ընտրելով Բարսեղ եպիսկոպոսին ու նորան հանձնելով Էջմիածնի կառավարությունը, 1562 թվին ինքն է անցնում հայրենիք՝ Սեբաստիա, մի քիչ ազատ շունչ քաշելու համար: Ահա այստեղ նա ծանոթանում է եվդոկիացի (թոքատցի) Աբգար անունով մի մարդու հետ, որ «դպիր» պատվանունն էր կրում: Աբգարը գրչագրության արվեստի մեջ յուր նարպակությամբ շատ նշանավոր էր: Ինչպես պատմում են, ոչ միայն տեսակ-տեսակ գրել գիտեր, այլև ծածկագրություններ էր հնարում, ձախ ձեռքով գրում էր այնպես՝ ինչպես աջով և այլն**:

Աբգարի հետ ծանոթանալով՝ Միքայել կաթողիկոսի մեջ միտք է հղանում մի պատգամավորություն ուղարկելու Հռոմ, հայ ժողովրդի համար օգնություն խնդրելու: Պատգամավորության գլուխն էր Աբգար դպիրը, որին միացել էր յուր որդին՝ Սուլթանշահը և Աղեքսանդր անունով մի քահանա: Պատգամավորությունը յուր հետ տանում էր Միքայել կաթողիկոսի հատուկ գիրը Հռոմի Պապ Պիոս Դ-ին հանձնելու համար: Այդ թղթի մեջ կաթողիկոսը ի միջի այլոց խնդրում էր Պապին սիրով ընդունել Աբգարին և Հռոմում ինչ որ տեսնելու արժանի արվեստների հրաշալիքներ կան, ցույց տալ նրան:

Պիոս Պապը հաճությամբ է ընդունում Աբգարին և հայոց եկեղեցուն ավելի մոտիկից ծանոթանալու համար հայոց եկեղեցու դավանությունն է խընդ-յում, որը և տալիս է Աբգարը: Պապի և Աբգարի միջև տեղի ունեցած մի տարի տևող բանակցությունները ինչ հետևանք ունեցան՝ հայտնի չէ՝ սակայն Աբգարի Հռոմում մնալը ապարդյուն չի անցնում: Նա օգտվում է հանգաման-քից և յուր ուշադրությունն է դարձնում տպագրության գյուտի վերա: Նորա ջանքերով 1565 թվին տպվում է հայերեն Սաղմոսը:

* Նույն տեղում, էջ 352:

** Աղեք. Երիցյան, Պատմական տեսություն հայ տպագրության, Տիփլիս, էջ 3—4:

Այդ ժամանակ տպագրության իրավունքն ու վերահսկողությունը գտնվում էր կաթոլիկ հոգևորականության ձեռքում: Այդ պարզապես երևում է Աբգարի տպագրած Սաղմոսի հիշատակարանից: Սաղմոսի վերջը դրված է կարդինալների և մի եպիսկոպոսի պատկեր, որոնց մեջտեղը բազմած է Պիոս Դ Պապը եռակարգյալ խոյը գլխին, Պետրոսի բանալիները ձախ ձեռքին, իսկ աջով օրհնում է հայ նոր գիրը, որ Աբգարը ծունկ չոքած ներկայացնում է Պապին:

Աբգարը տեսնելով, թե պապական կղերի ազդեցությունը որքան մեծում է իրեն, մյուս կողմից էլ երևի լավ արվեստագետներ չգտնելով, Վենետիկի հասարակապետության պաշտպանությանն է դիմում, կամենալով այնտեղ առաջ տանել հայկական տպագրությունը: Նա ներկայացնում է Վենետիկի դուքսին և խնդրում է հովանավորել իրեն և յուր տպագրությունը: Այդ երևում է Աբգարի տպագրած Սաղմոսի մեջ դրված երկրորդ պատկերի՝, որ Աբգարը և յուր Սուլթանշահ որդին ներկայացնում են Փրիալի Հերոնիմոս Դոմին, հրաման ստանալու Սաղմոսը տպելու համար: Գրքի վերջը հետևյալ հիշատակարանն է դրված.

«...կազմեցաւ սուրբ երգարանս Դաթի լաւ և լընտիր արիմակէ Գաւնեցոյ վարդապետի.... ի թուականիս հայոց ՌԺԷ (1566), մայիս ԺԷ (17) ար, ուրբաթ ԺԲ (12) ժամի... առ ոտս Մելքիսեդէկ եպիսկոպոսին ի մայրաքաղաքն ի Վենետիկ, ընդ հովանեաւ սուրբ Մարկոս անտարանչին ի Հայոց հոգեւորան: Ի ժամանակ Սիմովնի ...Յիշեցէք ի մաքրափալ աղաթս ձեր զաշխատողքս սորայ զառաջինքն և զմիջինքն և զվերջինքն և Աստուած յիշէ զձեզ իւր միւս անկամ զալուստն... Ամէն ...ԲԾՀԲ (272) թուխտ է և ամէնն կոխած է, և իսկի գրչի գիր չկայի գիրքս բաւ է»—1565:

Պապական կղերի հարուցած հալածանքների շնորհիվ Աբգարն անցնում է Կ. Պոլիս, որտեղ նա տպում է առաջին անգամ **Քերականութիւնը**, որի համար հետին տարիների Մաղաքիա Ժամանակագիրը այլաբանորեն ասում է.

«Ի Հայրապետութեան Հայոց Տէր Միքայէլի ԻԱ (21) ամի կաթողիկոսութեանն, ի մայրաքաղաքն Կոստանդնուպօլիս, յերկրորդ ամի թագաւորութեանն օսմանցոց Սուլթան Սելիմի և չորրորդ ամի պատրիարքութեան Տէր Յակոբ Ռաբունապետին Կոստանդնուպօլսեցոյ, առ ոտս Յովհաննէս եպիսկոպոսին, ընդ հովանեաւ սուրբ Նիկողայոս եկեղեցոյն Հայոց՝ եղև ստամփա, այսինքն պատմա գիր, և տպեցաւ փոքր Քերականութիւն (Այբբենարան) տղայոց ձեռամբ անարուեստ կնքագիր դպրի և մերս Յոթօրին»:

Այստեղ Աբգարի անվան տեղ «կնքագիր դպիր» է հիշված, գուցե մեր այժմյան տպագիր ասածը այդպես կոչելով: Իսկ Հոթօր է ասած, որովհետև սա Մովսէս մարգարեի աներոջ անունն է և ուզում է ասել, թե նորա պես Աբգարն էլ յուր ազգի գլխավորին ճանապարհ ցույց տվեց ազգը հեշտությամբ կառավարելու համար: Հետևյալ տարին տպված գրքի հիշատակարանում ավելի պարզ է ասված.

«ՌԺԷ (1568—69) ի Կոստանդնուպօլիս Նոր ստամփա գիր սահմանեցին, ի հայրապետութեան Տեառն Միքայէլին Էջմիածնի և ի պատրիարքութեան Կոստանդնուպօլսոյ Տէր Յակոբին, ընդ հովանեաւ սուրբ Նիկողայոս եկեղեցոյն, ձեռամբ Խորվիրապցի Առաքեալ արեղային, արհեստագործութեամբ Աբգար դպրին, և իւր թագազարմ Անտոնիոս Սուլթանշահ սարկաւագին, որոյ գրովքն տպեալ Տօնացոյցս յառաջ բերին»:

Բացի Տօնացոյցից հիշվում է նաև, որ Աբգարը և յուր գործակիցը Կ.

Պոլսում տպել են 1568—69 թվականներին Տաղարան, Ժամագիրք, Պատարագամատուց և Մաշտոց»*:

Դորանից հետո այստեղ էլ կաթողիկոսականությունը հալածանք է սկսում հավանականորեն Աբգարի դեմ: Գուցե և այդ է պատճառը, որ Աբգարի տպագրած եկեղեցական գրքերի մեջ պապական կղերի պահանջմամբ հոգուտ կաթողիկոսյան փոփոխություններ են եղել, որպիսի հանգամանքը պարզ է, որ Էջմիածնի մեջ խիստ դժգոհություն պիտի ստաջ բերեր: Արդյո՞ք այդ էր պատճառը, թե այլ հանգամանք, հայտնի չէ, միայն տպարանը այնուհետև դադարում է բոլորովին գործելուց: Կարճ ժամանակից հետո Աբգարն էլ վախճանվում է**:

2

Հայաստանը յուր քաղաքական իշխանությունը կորցնելուց հետո դառնում է մի վայր, դեպի որը իրենց աչքերն են ուղղում Ասիո խորքերից դուրս եկած թուրք-թաթարական ցեղերը: Դրանք արևելքից արևմուտք արշավելուց և որևէ քաղաքակրթությունից զուրկ լինելով, պարզ է, որ բարգավաճ քաղաքներ, ավաններ, գյուղեր պետք է զոհ գնային նրանց ընչաքստցության: Բավական է հիշել Զինգիզխանի, Լենգթեմուրի անունները հասկանալու համար, թե այդ ցեղերի սերունդները ինչ բարբարոսությունների էին ընդունակ: Արևելյան երկրների հետ Հայաստանն ևս արյունաքամ է լինում և ժողովուրդը հյուծվում է անընդհատ միմյանց հաջորդող հարստահարությանց տակ:

Հայաստանի ավերն ու կոտորածը շարունակվում է դեռ երկար տարիներ, իսկ ԺԵ և ԺԶ դարերից սկսած Հայաստանը դառնում է նաև օսմանցվոց և պարսից մեջ կոպխանձոր և կովող կողմերից յուրաքանչյուրը չի հապաղում հակառակորդից պակաս ավերել երկիրը և սրի անցկացնել հայ ժողովրդին: Բավական է կարդալ Առաքել վարդապետ Դավրիժեցու պատմությունը, որտեղ վստ գույներով նկարագրված է թշվառ հայրենիքի անպատմելի բարբարոսությունների ենթարկվիլը, որպեսզի պարզ լինի մայր երկրի դրությունը:

«...Եւ զայս ամենայն լսելով և գրելով մեր», գրում է Առաքել վարդապետը, «նմին սիրտք մեր և գալարին աղիք որովայնի մերոյ, և աչք մեր վտակս արտասուաց թորեալ իշուցանեն վասն եկելոց հասելոյ թշուառութեանս ժողովրդեանս մերոյ: Եւ ոչ բաւիմք աստանոր, թէ որո՞վ օրինակաւ՝ և կամ որո՞վ տարագու ողբս առեալ աշխարեսցուք ի վերայ բեկման ազգին և աշխարհին մերոյ...»:

ԺԷ դարի սկիզբը Հայաստանի համար ամենածանր ժամանակներից մեկն էր: Միմյանց հաջորդող պարսից և օսմանցվոց պատերազմները, սովը, չալախների և Ծահ-Աբասի արշավանքները, ժողովրդի վրա խիստ ծանր հարկեր դնելը,—այնպիսի մի վիճակ էին ստեղծել, ժողովրդին այնպիսի ծանր դրության մեջ դրել, որ ոչ ոք չէր համաձայնվում կաթողիկոս դառնալ: Հայրապետական գահի վերա բազմելը հոգևորականների կողմից մեծ զոհաբերություն և ազգասիրություն էր համարվում: Նույն է ժամանակ, երբ միաժամանակ երեք կաթողիկոս են եղել, բայց ոչ մեկը Էջմիածնում չի նստել. հարկերից ճնշված խույս են տվել ու ծածկվել:

Զնայած այսպիսի տաժանելի դրության, Էջմիածնի կաթողիկոսները իրենք մի բուն չունենալով, ուր իրենց գլուխը հանգիստ դնեին, այնուամենայն-

* «Բագմավեպ», 1885, հուլիս, Ադ. Երիցյան, Պատմ. տեսութ. հայ տպագրության, Տբիսիսի, 1879, էջ 5:

** Աղեք. Երիցյան, անդ, էջ 5:

Սակայն նա, յոր կարճատև կաթողիկոսության ընթացքում (1603—1605), ժամանակի ծանր պայմանների պատճառով, չկարողացավ տպագրական արվեստը հայերի մեջ մտցնել: Ուստի նա կտակում է յոր աշակերտ Գրիգոր Կեսարացուն յոր այդ փափագն իրագործելու: Վերջինիս էլ չի հաջողվում յոր ուսուցիչի կամքն ի կատար ածել և ինքն էլ յոր կողմից այդ կտակը հանձնարարում է Հովհաննես Անկյուրացուն, որ ծանոթ էր «ընդ ազգիս ֆռանկաց եթե կարդալով և եթե լեզուա»*:

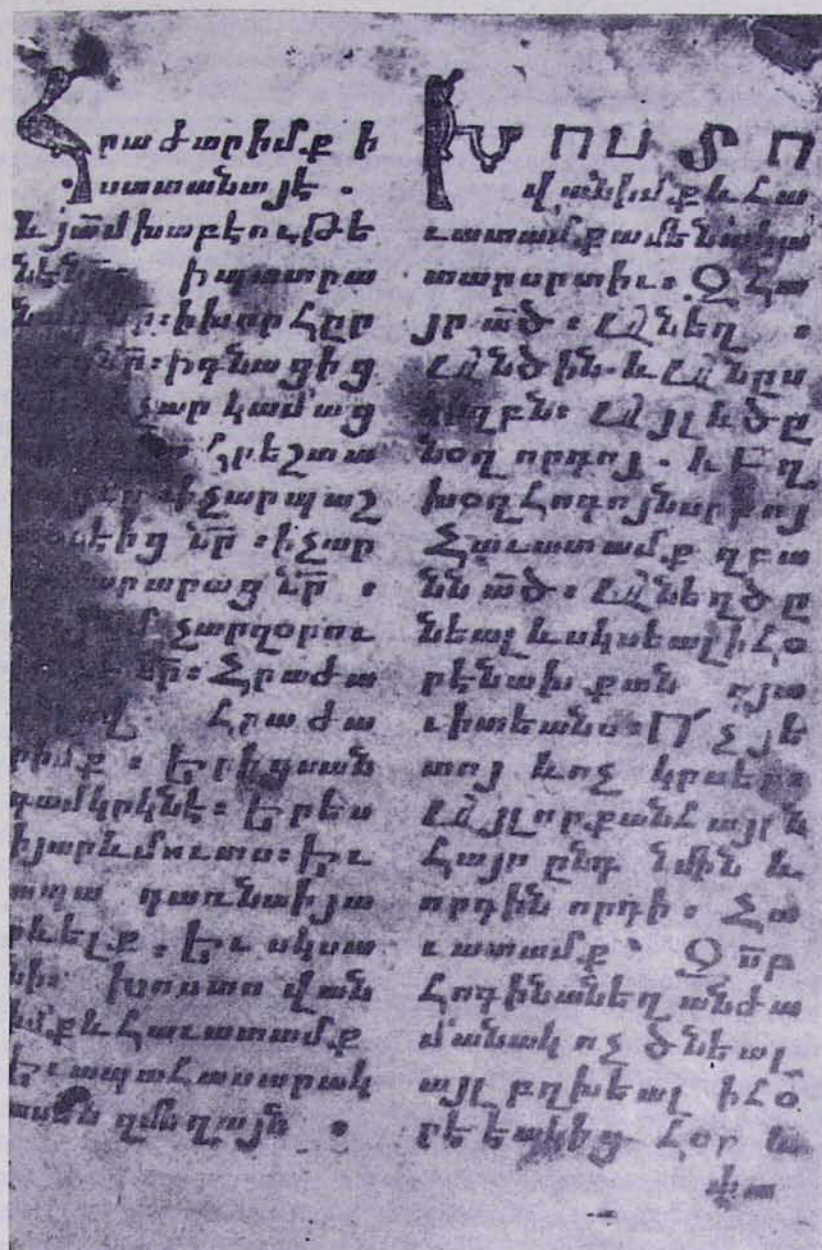
Հովհաննեսը գնում է Հռոմ և չորս տարի չարչարվելով հայերեն տառեր է պատրաստել տալիս, և հայերեն ու լատիներեն երկիջյան մի Պատարագամատոյց է տպագրել տալիս: Ապա իրեն համար ձուլել է տալիս նաև միջակ և բոլորգիր տառեր ու անցնում է Վենետիկ: Անկյուրացու մեծ ցանկությունն էր Աստվածաշունչ գիրքը տպագրել, որը նորան չի հաջողվում, ուստի և անցնում է Վենետիկ: Այստեղ սակայն նա կարողանում է 1642 թվին միայն Սաղմոս, Խորհրդատետր, և Ծնորհալու Յիսուս Որդին տպագրել: Այնուհետև նորա անունը այլևս չի հիշվում: Վերջին գրքի մեջ տպագրողի հիշատակարանը կրում է «Ծանուցում պայծառ ընթերցողաց» անունը, և սկսվում է այսպես. «Փառք եռակի անբաժանելի և մի տէրության Հօր և Որդույ և Հոգույն սրբոյ... որ ետ կարողութիւն նուստ և տառապեալ անձին իմոյ Յովհաննէս Անկիւրեցոյ թարգմանչի որ մականունն ըստ հոռմայեցոց Ծիւանի Մօլիմօ ասի, հասանիլ ի յաւարտ տպագրութեան արհեստիս, զոր բազում ջանիւք և շատ նեղութեամբ տքնեալ և աշխատեալ այս Զ(6) ամ է զոր կախեալ կամ վասն տպագրութեան արհեստիս, ապաւինելով ի յոյսն ամենեցուն, ի Քրիստոս Աստուած... Եղի ի մտի զտպագրութեան արհեստն առ ի պայծառութիւն ազգիս Հայոց: Այլ և պատճառ աշխատանաց մերոց այս էր, զի յՈրհայեցի Սրապիոն կաթողիկոսն բազում փափաք ունէր վասն տպագրութեան արհեստիս, և ոչ եղև հասու: Եւ ետ պատուէր աշակերտին իւրոյ Տէր Գրիգոր քաջ բարունապետին Կեսարիոյ՝ լինի եթէ դու կարողանաս տպագրութեան արհեստին և նա ևս ոչ կարողացաւ: Իսկ նա ինձ մեղաւորիս և անարժանիս իբր հարկս ի վերայ եղեալ, պատուիրէր ինձ հանսպազ, եթէ լինի դու կարողանաս. վասն զի իմ ծանօթութիւն կայր ընդ ազգիս ֆռանկաց, եթէ կարդալով և եթէ լեզուա. այսպէս յանձին կալեալ ջան եղի աղօթիւք անցաւ...»**:

Այդ ժամանակ հայ գաղթականությունը Նոր Զուղայում հիմնում է Ամենափրկչյան վանքը, որտեղ ձեռագրերի և գրքերի հարուստ մատենադարան կար: Այստեղ տպարանի կարիք է զգացվում: Էջմիածնի միաբան Խաչատուր վարդապետը այդ գործի սկիզբն է դնում: Նա նվիրակ էր գնացել նոր Զուղա և տեղի ժողովրդի խնդրանք հանձն է առնում ս. Ամենափրկչյան վանքի առաջնորդության պաշտոնը 1620—1647 թթ.: Նա գիտուն էր և ազգասեր: Խաչատուրը աշակերտներ հավաքելով ոչ միայն անցա կրթում է և վարժեցնում Հին և Նոր կտակարանի գիտությանը, այլև «շինեաց զտպարան՝ որ համարի առաջին տպարան ի մեջ ազգի հայոց»***: Ասիո մի խոլ անկյունում՝ Ասպահանում զանազան տառերի կաղապարներ էլ է պատրաստել տալիս, թեև շատ տձև և կոպիտ: Ապա յոր հիմնած տպարանում այդ տառերով նա տպագրել է տալիս 1642 թվին Հարանց վարքը, մանր տառերով, և՛ գրով՝ Ատենի ժամա-

* Հ. Գ. Զարբհանայան, Հայկական մատենագիտություն. Վենետիկ, 1888, էջ 457:

** Աղեք. Երիցյան, Պատմական տեսություն հայ տպագրության, Տիփլիս, 1879, էջ 7—8:

*** Յարութին Տէր Յովհաննէս, Պատմութիւն Նոր Զուղայու, որ յԱսպահան. հատ. Բ, Նոր Զուղա, 1881, էջ 18:

Մի էջ «Ատենի ժամագիրք»-ից (1642 թ., Նոր Զուղա)

գիրք, որին կցված էին Սաղմոսը, Տօնացույցը և Օրհնութեանց քաղվածքը։ Ասիո խորքում վառած այս լուսատու ջահը թեև ընդհատումներով, բայց լուր գոյությունը պահպանեց մասամբ մաքստելով նաև կաթոլիկ հոգևորականության դեմ։

Նոր Զուղայի տպարանին ավելի զարկ տալու համար խաչատուր վարդապետը դեռ 1639 թ. Եվրոպա է ուղարկում Հովհաննես վարդապետին առավել լավ ուսումնասիրելու և նոր տստեր պատրաստել տալու համար։ Հովհաննես վարդապետը, մի քանի տարի շրջագայում է Եվրոպայում, վերջը գալիս

Է Իտալիա և Հոռմում նոր տառեր պատրաստել տալիս զանազան մեծությամբ, բազմաթիվ տպարանական զարդեր, նույնիսկ նոտաներ երգերի և շարականների համար: Նա կարողանում է գեղեցիկ ու վայելուչ ձև տալ հայերեն տառերին: Սակայն, չկարողանալով ոչ մի գիրք տպագրել, անցնում է Լիվոռնո, որտեղ 1643-ին տպագրում է **Սաղմոսը** յուր նոր տառերով և ապա տպարանը **վերցնելով** վերադառնում է Նոր Զուղա:

Այստեղ նա հուսախաբ է լինում, որովհետև Խաչատուր վարդապետն արդեն վախճանված է լինում, իսկ տգետ միաբաններն արգելք են հանդիսանում տպարանի հաստատելուն: Այնուամենայնիվ, Հովհաննեսը մեծամեծ արգելքների հաղթելով՝ կարողանում է տպագրել **Պարզատումար Ազարիայի 1647 թվին**, նաև **Լիակատար պատմություն** անունով մի գիրք, և ձեռք է առնում **Աստվածաշնչի** տպագրությունը, որը սակայն ավարտել չի կարողանում*:

Այսպիսով մի ամբողջ դար շարունակ հայ սրտացավ հոգևորականի և աշխարհականի բաղձանքն է լինում Աստվածաշունչը տպագրված տեսնել, սակայն այդ չի հաջողվում:

Է

Փիլիպպոս Աղբակեցի կաթողիկոսը 1649 թվին Էջմիածնում մի վարժարան է բաց անում, որի նպատակն էր կաթողիկոսյան ներկայացուցիչ Կղեմես Գալանոսի և մյուս քարոզիչների պրոպագանդայի առաջն առնելու համար մարդիկ պատրաստել: Փիլիպպոսի հաջորդ ուսումնասեր Հակոբ Դ Զուղայեցի կաթողիկոսի (1655—1680) առաջին ջանքն է լինում Էջմիածնում ևս տպարան բանալու մասին հոգալ: Նա տեսնելով Զուղայի տպարանի տառերի խորթությունը, այլ չհավանելով Հովհաննես Անկյուրացու պատրաստել տված գրերը, կամեցավ նոր գրեր հնարել տալ, ուստի և մի հարմար մարդ էր փնտրում, այդ նպատակով Եվրոպա ուղարկելու համար: Այդ ժամանակ Էջմիածնում էր Փիլիպպոս կաթողիկոսի քարտուղար Մատթեոս դպիր Ծարեցին, որին և 1656 թվին Եվրոպա է ուղարկում կաթողիկոսը տպագրական արվեստն ավելի լավ ուսումնասիրելու համար:

Մատթեոսը 1656 թվականին Զմյուռնիայից ճանապարհ է ընկնում դեպի Եվրոպա և քառասուն օր ծովով ճանապարհ անցնելուց հետո հասնում է «ի գեղազարդ քաղաքն և ի նաւահանգիստն ի Վենետիկ»: Այստեղ նա շրջելով բոլոր տպարանները և ցանկացածը չգտնելով, ստիպված է լինում գնալ Հռոմ: Մատթեոսը այստեղ էլ չի կարողանում յուր ցանկացած նարտար արվեստագետ անձանց գտնել, մանավանդ հալածվելով պապական կրոնական մոլեռանդությունից—«Բարեատեացք և հակառակասերք», ասում է նա, «գրքերեցին զմեծամեծս և զփոքուս առ ի խափանել զայս գործ» և մինչև իսկ հրաման են հանել տալիս, թե «ոչ ոք յարհեստաւորաց իշխեսցէ հանել զայս արհեստ. և տալ ի ձեռս հայոց և որք ըստ գտնեալ արասցէն զայս գործ ծածուկ և կամ յայտնի, պատիժ սաստիկ կրելոց են ի մէջ, և կամեին ահացուցանել»**:

Այդ պատճառով Ծարեցին անցնում է Հոլանդիայի Ամստերդամ քաղաքը: Ամստերդամում հայերը մի փոքրիկ առևտրական գաղութ էին հիմնել: Հոլանդիան այն ժամանակ ազատվել էր պապական բռնակալության ձեռքից և բողոքական ազատ հանրապետություն կազմել:

Այստեղ արագությամբ և մեծ քալերով առաջ էր գնում տպագրական գոր-

* «Ազգասեր», Կալկաթա, 1845, № 2, 4:

** «Բազմավել», 1896, Բ:

ծը: Այդ ժամանակ Հոլանդիայում լավ հայտնի էր Քրիստափոր Վան-Դիկը, որն ուներ թե՛ տպարան և թե՛ տառերի ձուլարան: Մատթեոս Ծարեցին սորան է դիմում և 1658 թ. նոյեմբերի 27-ին պայման է կապում երեք տեսակ տառ պատրաստելու, Աստվածաշունչ տպելու համար: «Չորս տարի և նոյն-չափ ամիս աշխատեցինք և շատ նեղությունք քաշեցինք», ասում է նա, մանավանդ, «մերային զազանց սուտածն կարգաւորաց և յաշխարհականաց թե՛ ի Վեներիկ և թե՛ աստ ի Ամստերդամ, որք փոխանակ օժանդակութեանն, զոր պարտն էին՝ դիմաբանեալ հակառակ էին մշտաբար»:

Այս մարդիկ իրենց թե՛ խոսքով և թե՛ գործով կամենում էին Ծարեցու ձեռնարկություններն արգելել և եթե օտար բարեպաշտ անձինք օգնել էին կամենում, «զայն ևս յուսահատեցուցանէին և ապաշաւել տային բարեգործութեանն»: Սակայն, Մատթեոս Ծարեցին առանց հուսահատվելու, բոլոր դժվարություններին հաղթում է և 1660 թվին ստանալով տառերի մի մասը, սկսում է հրատարակել Ներսես Ծնորհալու **Յիսուս Որդին**: Բայց դեռ հրատարակությունը չվերջացած Ծարեցին ծանր կերպով հիվանդանում է: Ուստի և նա օր առօր մտածում է յուր տպարանի վիճակն ապահովելու մասին:

Այն ժամանակ Ամստերդամում էր գտնվում վաճառականական գործերով Էրեանցի Ոսկան վարդապետի եղբայր Ավետիսը: Ծարեցին կանչում է սորան իրեն մոտ և նորան ընկերացնում է տպագրական գործի՝ այն պայմանով, որ պարտքը և թե վաճառումից գոյացած օգուտը իրենց մեջ կիսեն: Ավետիսը շահադիտական նպատակ չունենալով՝ չի ընդունում Ծարեցու պայմանը, այլ յուր կողմից առաջարկում է տպարանը նվիրել **ս. Էջմիածնին և ս. Սարգսի Զորավարին**, որի համար նա պատրաստ էր թե՛ դրամով և աշխատությանը օգնելու: Մատթեոսը համաձայնվում է և դեռևս յուր կենդանության ժամանակ գրում է գրքի վերջը դրվելիք հիշատակարանը, որը լրացնում է Մատթեոսի մահից հետո Ավետիսը. «Ես,—ասում է նա,—երիւանեցի Ղըլիշենցն Ոսկան վարդապետի եղբայր Աւետիսս, որ լընկեր ի նորա դրամով, այլ օգնութեամբ, Աստուած իշն (ինչ) որ վաստակ տայ մեր մէջն, վաստակն կիսոյ լինի, որ ժամ որ մեռաւ, ես իբրև որք տարակուսեալ և պարապ մընաճի ես և սահմանք և գործն և մշակն. ամիս ժամանակ անցաւ. սկսան նաւերն գնալ ի դէմ արևելս ի քաղաքն Զըմրոնայ աթոռն սուրբ Պողիկարպոսի, որ է յեօթանասնիցն. աննարութեանն մնացեալ, ԺԴ (14) տետրն տպագրեցի վախելով այսպէս սրբագրեցի. օրինակ ետի ի մի կողմ՝ տպագրածն մի կողմ մին կու նայի օրինակն՝ մի ի տպագրածն. յորժամ որ սղալ. լինէր, կու մեկնի այսպէս սրբագրեցի. մընացիալ ԺԴ (14) տետրն. ապալ ուսայ ըզսրբագրեալն որ տուրին է. թիւն ՌԺԺ (1661) մարտ ամսին. ԻԵ (25) սուրբ Աստուածածին միշնորդ ունելով»^{*7}:

Ավետիսը այս հիշատակարանը գրելով, անկեղծությամբ խոստովանում է, որ յուր անունը դնելու կարիք չկար, բայց ստիպված դրեց հիշատակարանի մեջ, որովհետև մեծ աշխատանք ուներ գործի վերա թե՛ դրամով և թե՛ ուրիշ օգնությամբ, որովհետև «ուխտադիր եղեր եմ, որ մինչ ի մահս պիտի որ աշխատիմ, վասն սուրբ Էջմիածնուն...»: Իսկ 1661 թվին տպած **Սաղմոսարանի** հիշատակարանի մեջ Ավետիսի վերոհիշյալ ասածները ամբողջանում են: **Սաղմոսարանի** հառաջաբանի գրողն է Կարապետ վարդապետ Ադրիանացին, որի մեջ հիշում է Փիլիպպոս կաթողիկոսի նոտար Մատթեոս Ծարեցուն, «Որ բազում ջանիք և երկամբք քանդակել ետ և նորակերտեաց զազնի և զպատուական գիրս այս, հրամանաւ և կամօք երիցս երանեալ կաթողիկոսին Յա-

* Աեռ, Հայկական տպագրություն, հտ. Ա. Թիֆլիս, 1901, էջ 150:

կորայ»⁷: Այս տառերի օրինակն ու ձևը Մովսես վարդապետն է տալիս, իսկ հիշատակարանի մեջ հիշում է Ղլիջենց Ավետիսին. «Որովհետև,—ասում է նա,—ինքն եղաւ պատճառ, որ այս ազնուակերտ և ըղձալի տպագրարանս ընծայուի Էջմիածնի և սրբոյն Սարգսի Յուշոյ վանից: Զի Ծարեցին վերջին հիւանդութեան ժամանակ կոչել տուա զԱւետիս, և փոխ դրամ կուզէր իրմէ եօթն հարիւր հնգետասան մատչիլ, որպէս զի պարտապանաց հատուցանէ. այն ստակով, կըսէր, երկու հազար **Սաղմոսարան** և հազար երկու հարիւր **Յիսուս Որդի** կը տպագրենք, ու անոնց վաճառմանէն եղած շահը երկուքի կը բաժնենք, մէկն ինձ և միւսն քեզ: Իսկ եթէ մեռնիմ, քոյ տեսչութեան ներքև կըլլայ տպարանը ու կը վճարես պարտքս և ինծի տուածդ շահովը»: Ավետիս այս առաջարկութեան հանձնառութիւն չի ցուցնում: «Այլ, եթէ տպարանդ կ'ընծայես, ըսաւ, Էջմիածնի և սրբոյն Սարգսի, հետդ ընկեր կ'ըլլամ, ու ստակը տալով քեզ, ցորչասի կենդանի եմ, կ'աշխատիմ ի տպարանի. և դրամիս արդիւնքը վերոյիշեալ սրբոյն անունն կրող վանաց կը նուիրեն. իսկ մահուրէն ետքը՝ բովանդակը: Հաւանեցաւ Մատթէոս և կտակաւ որոշեց որ իր մահուրէնն ու երկուքին ալ պարտուց հատուցմանէն ետքը տպագրատունն յանձնուի Էջմիածնի և սրբոյն Սարգսի Մենաստանաց»⁸:

Մատթէոսի մահից հետո Ավետիսը վճարում է նորա թողած պարտքերը, ստիպում է Վան-Դիկին, որ տառերի փորագրութիւնը վերջացնի. ինքը հայերենի մեջ թույլ լինելով մի կերպ սրբագրում է, և **Յիսուս Որդի** գրքի տպագրութիւնը վերջացնում է և ապա հետևյալ հիշատակարանն է գրում.

«Վասն որոյ աշխատանք ունիմ ի վերա այս գործիս թէ՛ դրամով և թէ՛ այլ օգնութեամբ. և թէ ուխտադիր եղեր եմ որ մինչ ի մահս պիտի որ աշխատիմ վասն սուրբ Էջմիածնուն... Մատթէոսն որ մեռաւ թէ որ ես չէի՝, ո՞վ պիտի տիրէր ի վերայ քերխանային. հազար մատչիլ չոր պարտք քերխանային, որ հինգ հարիւր մատչիլ չէր արժէր...»⁹:

Ավետիսը մանրամասն նամակ է գրում տպարանի մասին նաև յուր եղբայր Ոսկան վարդապետին, որ Ուշի ս. Սարգիս վանքի վանահայրն էր: Ոսկանը նամակը տանում է և կարդում Հակոբ կաթողիկոսին, որը ուրախանալով՝ հրամայում է Ոսկանին գնալ Հոլանդիա և տեր կանգնելով տպարանին՝ ձեռնարկել **Աստվածաշնչի** տպագրութեանը. բայց որովհետև Ոսկանը դեռևս զբաղված էր, ուղարկում է յուր աշակերտ Կարապետ վարդապետ Ադրիանացուն՝ եղբոր մոտ, որպէսզի սա գործն առաջ տանի մինչև յուր գնալը:

Ավետիսը տպարանը հանձնում է Կարապետ վարդապետին, որի հետ և հաճախ քանքով ու աշխատանքով սկսած տպագրութիւնները վերջացնում են և ձեռնարկում մեծ **Ժամագրքի** տպագրութեան: Բայց, ինչպէս երևում է, Ավետիսին յուր առևտրական գործերը շատ էին խանգարում, ուստի և նա գրում է Հակոբ կաթողիկոսին և խնդրում է մի հասկացող մարդ հանձնարարել, որին կարողանա տպարանը հանձնել:

Ամատերդամի նման կենտրոն տեղում և վաճառաշահ քաղաքում տպարան ունենալը Էջմիածնի համար մեծ նշանակութիւն ունէր: Ուստի և Հակոբ Դ. կաթողիկոսը հովանավոր հանդիսանալով, արտոնում է Երևանցի Ոսկան վարդապետին 1862 թվին գնալ Հոլանդիա և տպարանի կառավարութիւնը յուր ձեռքն առնել:

(Ծարումակելի)

* Հ. Գ. Զարրհանայան, Պատմութիւն հայկական տպագրութեան, Վենետիկ, 1895, էջ 100—101:

ՍԿԱՌԻԱԾՔ*
Ըստ ուրն ձալնից եղանակաց

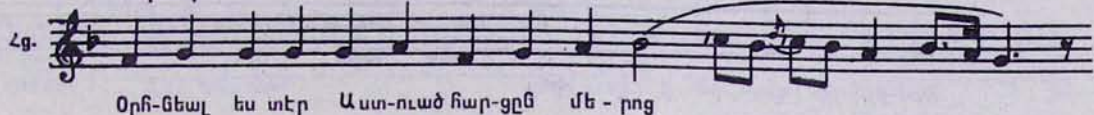
94

Չափաւոր

է փա - ու - տր-եալ:

Չափաւոր

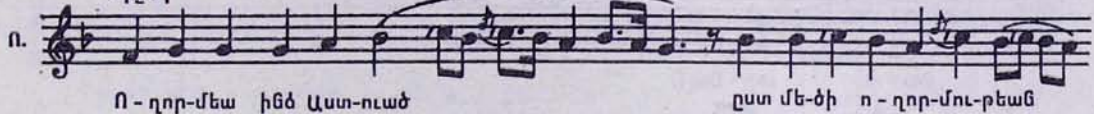
օրհ-նեալ փա-ռա-տր-եալ ա - նուն քո յա - լի-տեան:

Միջակ

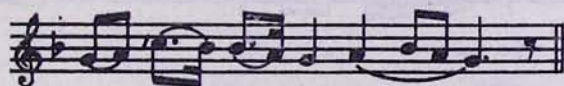
հո - գի իմ Աս-տու - ծով փըրկ-չաւ ի - մով:

Միջակ

քում, ըստ բա-զում գը-թու-րեան քում քա - լեալ զա - նօ - ռէ - նու թիւնս իմ:

Չափաւոր կամ Միջակ

ըզ - նա ի բար-ձանց:

* Շարունակված «Էջմիածին» ամսագրի 1972 թ. №№ Գ-Դ-ից:

2ափառոր կամ միջակ

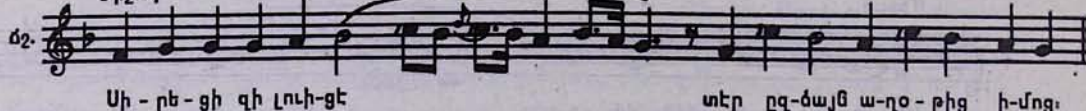
զա-նու - նըն տեառն:

2ափառոր կամ Միջակ

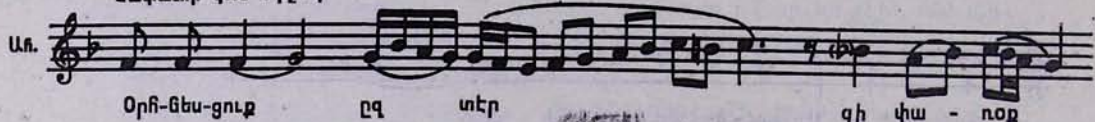

ե - կես - ցէ ինձ օգ-նու - թիւն:

Միջակ

2ափառոր կամ Միջակ

է փա - ոա - ւոր - եալ:

փա - ոա - ւոր - եալ:

2ափառոր

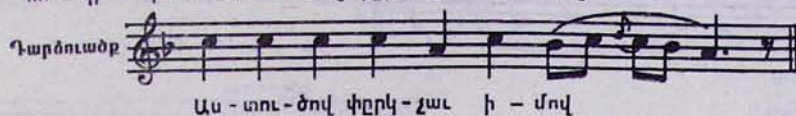
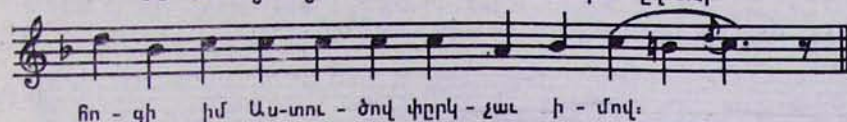

օրհ-նեալ փա-ռա - ւոր - եալ ա-նուճ քո

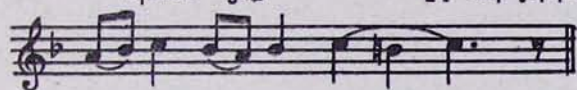
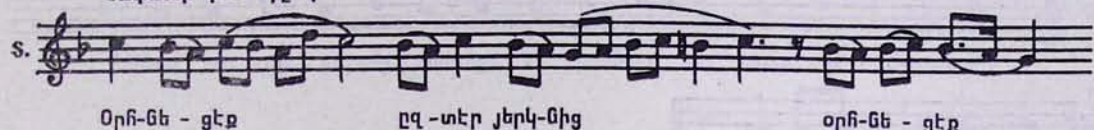
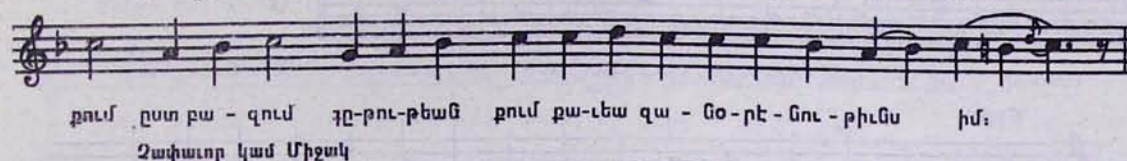

յա - լի - տեան,

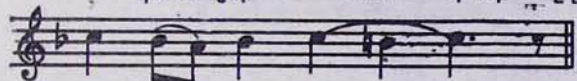
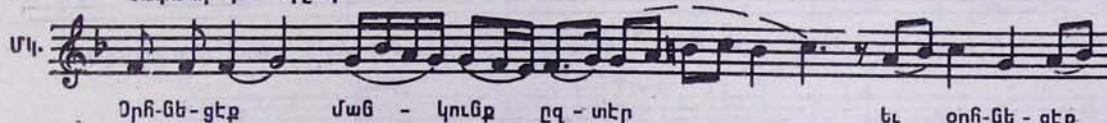
Միջակ

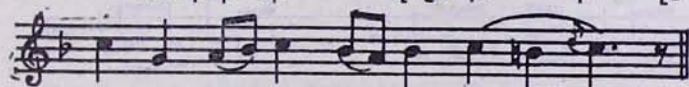
Միջակ

Չափաւոր կամ Միջակ

Չափաւոր կամ միջակ

Միջակ

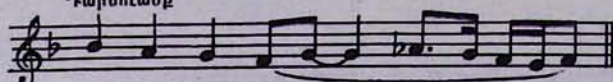
Դ. Կ.

Չափաւոր կամ Միջակ

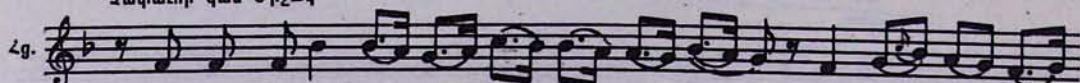
Օրհ-նես-ցուք ըզ-տէր զի-փա-ռօք Է փա-ռա-ւոր-եալ:

Դարձուածք

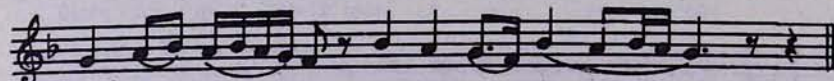

փա-ռա-ւոր-եալ:

Չափաւոր կամ Միջակ

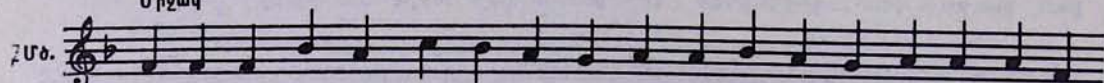

Օրհ-նեալ ես տէր Աստ-ուած հար-ցըն մե-րոց օրհ-նեալ փա-ռա-

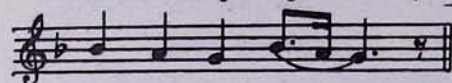

ւոր-եալ ա-նունքոյ յա-ւի-տեան:

Միջակ

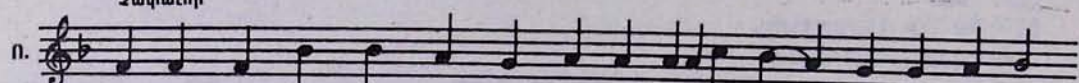

Մեծա-ցուս-ցէ անձն իմ ըզ-տէր եւ ցընծաս-ցէ հո-գի իմ Աս-տու-ծով:

փըրկ-չաւ ի-մով:

Չափաւոր

Ո-ղորմեա ինձ Աստ-ուած ըստ մե-ծի ո-ղորմու-թեան քում ըստ բա-զում

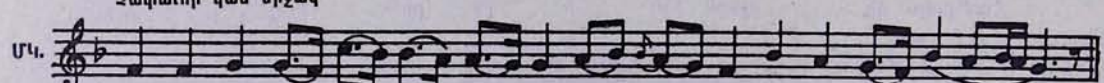
զը-րու-թեան քում քա-ւեա զա-նօ-րէ-նու-թիւնս իմ:

Չափաւոր կամ միջակ

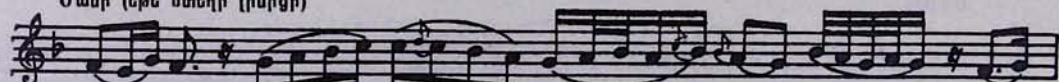
Օրհ-նե-ցեք ըզ-տէր յերկ-նից օրհ-նե-ցեք ըզ-նա ի բար-ձանց:

Չափաւոր կամ միջակ

Օրհ-նե-ցեք ման-կունք ըզ-տէր եւ օրհ-նե-ցեք զա-նու-նըն տեառն:

Ծանր (եթե ստեղծի ինիցի)

Օրհ-նե-ցեք ման-կունք ըզ-տէր եւ օրհ-նե-ցեք զա-նու-նըն տեառն:

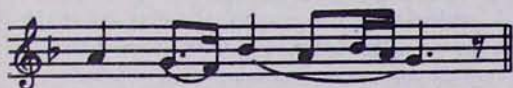

օրհ - նե - ցէք զա - նու - նըն տեառն.

Չափաւոր կամ Միջակ

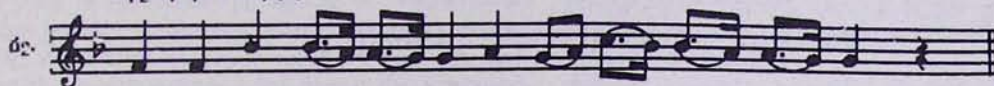

Համ-բար-ձի զաշս իմ ի Լե - ռիցս ուս-տի ե - կես - ցէ ինձ

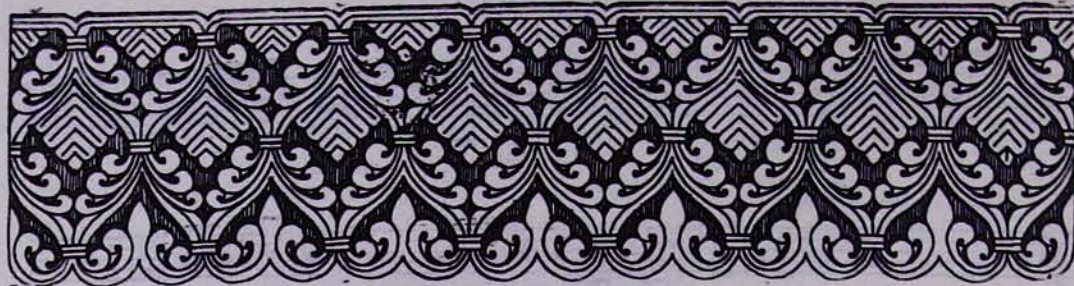
օգ - նու - թիւն.

Միջակ կամ Յորդոր

Տէր քա- զա - տր - եաց զվա - յել - չու-թիւն ըզ - գե - ցաւ:

ՄԵՍՐՈՊ ՎԱՐԴԱՊԵՏ ՄԱՔՍՈՒԴՅԱՆՑ

ԿԵՆԴԱՆԱԳՐԻ ԾԱԳՈՒՄՆ ՈՒ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ ՀԱՅ ՄԱՆՐԱՆԿԱՐՁՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ*

ՀԱՅԵՐԵՆ ԿԵՆԴԱՆԱԳՐԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Հին հայ մանրանկարչության կարևոր ճյուղերից մին է զարդագիրը: Մինչդեռ դիմանկարները, տեսարաններն ու զարդերը (խորան¹, սկզբնազարդ², լուսանցազարդ) կարող են մինևույն ձևով գոյություն ունեցան լինել ուրիշ քրիստոնյա ազգերի մեջ ևս, հետևաբար և մեկից և մյուսին անցնելու, զարդագիրն, ընդ հախառակը, կրում է զուտ ազգային բնույթ, որով, համեմատաբար, ավելի ապահով է, ազատ օտար արդեցությունից:

¹ Խորան են կոչվում գլխավորապես ավետարանների սկիզբներում նկարված այլոնազարդ դրվագները, որոնք ծառայում են իբրև համեմատության տախտակներ չորս ավետարանների մույնաքովանդակ գլուխների համար: Դրանք են նաև ամուլյան խորաններ, հեղինակի՝ Ամովն Աղիքսանդրացու աւանդով և կամ կանոնական խորաններ, որովհետև յուրաքանչյուր համեմատական տախտակ կրում է կանոն ա, կանոն բ, կյն վերնագիրը: Խորաններ կան նաև ուրիշ գրվածների, օրինակ՝ Նարեկի, սկզբին և նրանցում գրվում է բովանդակության նախադրությունը (argument և կամ որևէ վերտառություն բովանդակության վերաբերմամբ:

² Սկզբնազարդ բառն առաջին անգամ գործածված էմ գտնում Հ. Գ. վարդ. Հովսեփյանի ուսումնասիրությանց մեջ. այդպես են անվանում որևէ գրվածքի կամ գլխի առաջին էջում գտնված վարդագույն դրվագները:

* Մեսրոպ վարդապետ Մաքսուդյանը (1876—1918) իր այս աշխատությունը պատրաստել էր «Ծողակաթ» հայագիտական ժողովածուի Բ հատորի համար (տ. Գ. Հովսեփյան վարդապետի մահախոսականը), որը սակայն լույս չտեսավ: Ձեռագիրը պահվում է Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի արխիվում (թղթ. հմր. 98, վավ. 2):

Ձեռագիրը հրատարակության է պատրաստել Սեդա Ավդալբեգյանը:

Այս էական պարագան աչքի առաջ ունենալով՝ հայ արվեստի, մամականդ հայ մանրանկարչության յատկության ձեռնարկողը պարտավոր է իր գլխավոր ուշադրությունը զարդագրի վրա կենտրոնացնել նախ քան մյուս ճյուղերին անցնելը, եթե կամենում է արվեստի բուն ազգային դրոշմը ճշտությամբ երևան հանել:

Ինչպես հայտնի է, մեր ձեռագրերը հարուստ են զարդագրերով, որոնց մեջ հանդես բերված նրբությունն ու ճաշակը այսօր էլ դեռ հիացում կապտաճառեն ամենից բծախնդիր քննադատին անգամ: Նրանցից շատերը կարող են այժմ էլ գործածության դրվել, եթե ուզենք, իհարկե, հայ արվեստով զարդարել մեր ուղեքնները, շնորհավորականները, հրավիրագրերը, գեղարվեստական հրատարակությունները, ձեռագործերը և այլն: Երանի այս մասին ևս կարողանալիք օրինակ վերցնել եվրոպական ազգերից, օրինակ անգլիացիներից, որոնց մեջ միջին դարերի մանրանկարչական արվեստը նորից է կենդանություն առնում և կատարելագործված տպագրության ընձեռած դյուրություններով ավելի և ավելի ծավալվում և պայծառանում:

Որքան ինձ հայտնի է, հա՛յ զարդագրի ոչ ծագման, ոչ զարգացման մասին դեռ ոչ մի գիտական ուսումնասիրություն լույս չի տեսել: Ի նկատի ունենալով նյութի ընդարձակությունը՝ ներկա ուսումնասիրությունն հրապարակ է բերվում իբրև մի փորձ միայն, որ կարող է գոնե առիթ տալ ավելի լիակատար հետազոտությանց: Ավելորդ է ասել, որ առաջադրված խնդրի անթերի լուծման համար անհրաժեշտ էր մի առ մի համեմատության առնել ոչ միայն Մ. Աթոռի ձեռագրատան, այլև ուրիշ մատենադարանների հաշերեն ձեռագրերը, սակայն և այդպես անօգուտ չենք համարում, իբրև մի դույզն նպաստ հայ մանրանկարչական արվեստի պատմության, հրապարակ հանել այն քիչն ևս, ինչ որ կարողացել ենք դիտել ու

ձևով՝ բերել վերջին երկու տարվա ընթացքում մեր մանրանկարչական վերարտադրությանց միջոցին:

Մեր դիտողությանց արդյունք են հետևյալ եզրակացությունները.

Ա. Հայկական զարդագրերի, ինչպես առհասարակ զարդանկարների մեջ, իշխում են երկու իրարից բոլորովին տարբեր ոճեր, մանվածոյ՝³ և սիմբոլական.

Բ. Մանվածո ոճի ծագումն ավելի հին է քան սիմբոլականին:

Գ. Մեր կենդանագրերն առաջ են եկած չորս ավետարանների սկիզբներին՝ իրեն սիմբոլ նկարված զեկեկիլյան պատկերներից, այն է՝ **թևավոր մարդուց, թևավոր առյուծից, թևավոր եղջի և արծվից:**

Դ. Ժամանակի ընթացքում սույն չորս սիմբոլների վրա ավելացած են երկու նոր սիմբոլներ, **ձուկ և օձ**, ձուկն՝ իրեն քրիստոնեության խորհրդանշան, օձն

իբրև մեղքի կամ առաջին մարդու անկման օձի խարդավանքով:

Այժմ անցնենք սույն չորս կետերի բացատրության առանձին-առանձին:

Ա.

Պատահական մի երևույթ է, որ հայ վիճակահարձանագրությանց և քանդակների վրա միակ իշխող մանվածո ոճն է: Ավելի ևս ուշագրավ է այն հանգամանքը, որ մինչև հայ քանդակագործության մեջ բացակայում է կենդանագիրը, հայ մանրանկարչության մեջ, ընդհակառակը, մանվածն իշխում, հարատևում է կենդանագրի հետ մինչև վերջը: Բավական է մի ակնարկ ձգել հայ ձևագրերի վրա և կլզանք այս եզրակացության:

Բ.

Հանգիտելու համար, որ մանվածի սկիզբն ավելի հին է, քան կենդանագրինը, պետք է համեմատության առնել մի քանի կարևոր ավետարաններ:

Այս համեմատությունը պարզում է, որ մեր ձևագրերից մանրանկարչության պատմության համար ամենակարևորները բաժանվում են երկու մեծ ընտանիքի. մեկում չորս ավետարանների պատկերները, չորսը միասին, նկարված են տեքստի սկզբում առանց սիմբոլի. մյուսում յուրաքանչյուր ավետարանի նկարված է համապատասխան ավետարանի սկզբում, առանձին էջի վրա, ավետարանը գրելիս կամ (Հովհաննեսը Պրոքորոսին) թելադրելիս:

Այս ճյուղավորումն ենթադրել է տալիս, որ, արվեստի տեսակետից, մեր ձևագիր ավետարանները ընդօրինակված են երկու կամ (գուցե և էլ ավելի) նախատիպերից, երկուսի ծագումն էլ շատ հին, որոնցից մեկում բացակայել է սիմբոլը, իսկ մյուսում ընդհակառակը՝ սիմբոլին տրված է մեծ կարևորություն: Մեր ձևի տակ գտնված ավետարաններից հնագույնները պատկանում են առաջին ընտանիքին, միայն թե մի քանի թեթև շեղումներով, որոնց յիշատակությունն ավելորդ չենք համարում:

Այսպես, օրինակ, Մ. Աթոռի ավետարաններից № 3784, թվակ. 1057, 3723, թվակ. ՆՂԴ=1045, ինչպես 1519, 974 և 378, որոնք թեև թվական չունեն, բայց գրված են համեմատաբար երկաթագրով և ունին միևնույն դիրքը, սրանց և դեռ սրանց մեծ շատերի մեջ 4 ավետարանիչների պատկերները բուն գրվածքից դուրս են, հատորի սկզբում: Ասացինք «թեթև շեղումներով» ակնարկելու համար, օր. 2374 (փղոսկրե ավ., թվակ. 989), որ 4 ավետարանիչները նկարված են դարձյալ սկզբում, սակայն ոչ թե չորսը միասին մի էջի վրա, այլ երկերկու, կողք-կողքի, երկու առանձին հանդիպակաց էջերում (6ր և 7ա),

³ Այս անունը փոխ ենք առնում Պ. Թորամանյանից: Սակայն հատկապես տառերի մասին խոսելով մեզ թվում է, թե կարելի է ավելի հաջող մի բառ գտնել ընդունելու համար այն կարգի հին հայկական զարդագրերը, որոնք կենդանագիր չեն: Վերջերս Աղթամարի ձևագրերից մեկում, որ կոչվում է «Հալաքարան անուանց կթոսաց», պատահում ենք մի կարճատև հատվածի, — «Առաջին հատորն մագաղաթի վերայ գրեալ էր երկաթագրով, նշանագրով, գաւազանակերպ գրով», որից հետո մի քանի տառերի (Ա—Ջ) օրինակով էլ, որ նկարել է գրիչը, բացատրում է, թե ինչ քան է գալազանակերպ գիրը: ձևագրերի մի այլ էջում գործ է ածվում ուղղակի գալազանագիր բառն էլ: Ի նկատի ունենալով, որ մեր մանվածո անվանած տառերի ձևը մեկ կողմից շատ մոտ է նրբակիրթ գալազանների ու գայիսունների ձևին, մյուս կողմից իր էական գծերով շատ էլ չի տարբերված «Հալաքարան»-ի ներկայացրած ձևերից, մեզ մտածել է տալիս, որ **գալազանագիր** տիտղոսն սկզբում հավանորեն տրված է զարդագրի նույն տեսակին, որ մենք անվանում ենք **մանվածո**: Ինչպես հետո պիտի տեսնենք, կամ ամբողջ ձևագրեր, որոնք բացառապես այս ոճի տառերով են զարդարված. դրանց մեջ առաջին տեղը կարելի է տալ մի երկաթագիր ավետարանի, որ գրված է 2ԺԵ=1286-ին, Հոռմկալում Հեթում Ա-ի հրամանով ու ծախսով և որ վերջերս Աղթամարից քերվեց Մ. Աթոռ: Ենթադրելի չէ՝ արդյոք, որ Հալաքարանում մանրանկարչությունն սկզբում ծաղկած լինի երկու տարբեր միջավայրերում—պալատում և եկեղեցու հովանու տակ. առաջինում ծնունդ առած ու զարգացած լինի մանվածո ոճը, երկրորդում՝ սիմբոլական ոճը կամ կենդանագիրը (ըստ «Հալաքարան»-ի «նշանագիրը»):

⁴ Հն. Ixδus հայտնի է, որ այս բառը կազմող հինգ տառերով սկսվում են քրիստոնեական դավանանքի էությունն արտահայտող հետևյալ բառերը—Հիսուս Քրիստոս Աստուծո որդի Փրկիչ: Ձկան մուտքը քրիստոնեական արվեստի մեջ շատ հին է և նրա ծագումը պիտի որոնել հնդկի դիցաբանության մեջ:

⁵ Ուսումնասիրությանն ընթացքում մեր համեմատությունները կատարված են հատկապես ավետարանների ու Աստվածաշնչերի վրայից՝ այն պարզ պատճառով, որ, ինչպես ընթերցողը պիտի տեսնե, հայ կենդանագրերին ծնունդ տվողն եղել են այդ իսկ մատյանները:

կամ՝ 8784, որ 4 ավետարանիչները նկարված են կրկին անգամ, այն է՝ մեկ՝ 11ա, չորսը միասին մի շարքի վրա, յուրաքանչյուրի ձեռին մի գիրք, մեկ էլ՝ 11բ, մի մանվածո խաչի չորս անկյուններում, յուրաքանչյուրն առնված մի-մի փոքրիկ շրջանակի մեջ, կիսանդրի ձևով։ Մեր առաջադրած խնդրի համար այս կարգի շեղումների մեջ ոչ մի անհամարնություն չենք տեսնում վերը սահմանված ընտանիքների բաժանման տեսակետից։ Էականն այն է, որ հնագույն ավետարաններում բացակայում է սիմբոլը և սիմբոլի հետ բացակայում է նաև կենդանագիրը։

Իհարկե ցանկալի չէ հապճեպով եզրակացություն հանել, սակայն անհավանական չէ, որ մանվածո գրերի սկիզբն էլ Ժ դարից հին չլինի, երբ ի նկատի ունենանք, որ հրապարակի վրա հայտնի հնագույն ավետարաններում (փղոսկրե, լազարյան ճեմարանի, Ալեքսանդրապոլի յոթնվիրաց խորանի) զարդագիր քնավ չկա, ոչ մանվածո, ոչ կենդանագիր, այլ միայն 4 ավետարանների սկզբնատառերը—Գ, Ս, Ք, Ի—գրված են ավելի մեծ դիրքով, քան դրանց հաջորդող տառերը։

Այսպիսով հայ մանրանկար տառերի առաջին շրջանն ուրիմ իսկապես մի նախապատրաստական շրջան է, որ տեսնում ենք մի քանի պարզ, թեև մե-

ծաղիր, գլխագրեր միայն։ Նման մեծադիր գլխագրեր հիշատակված ձեռագրերում, բացի ավետարանների սկիզբներից, կան նաև բուն գրվածքի ընթացքում, և սեծաղիր են առհասարակ այն տառերը, որոնց դիրքը ինքնին այդ է թելադրում, օր. Բ, Գ, Դ, Ը, Պ, և այլն⁶։ Ամվանենք այս շրջանը A.

Գալով մանվածո տառերին՝ սրանք կկազմեն մի երկրորդ շրջան՝ B: Այս շրջանին պատկանում են այնպիսի ավետարաններ, որոնց մեջ ոչ սիմբոլ կա, ոչ կենդանագիր, այլ զարդարված են միայն մանվածո տառերով։ Այդ շրջանի ներկայացուցիչ են մեր ճանաչածներեն հետևյալ ավետարանները. Ա) 285 (թվակ. ՈՂ=1212, փոքր բոլորագիր). 4 ավետարանների սկզբնատառերն են միայն, որ զարդարված են մանվածո ոճով, մինչ շարունակությունը երկաթագիր է։ Բ) 355 (թվակ. 2ԻԹ=1280, մեծ բոլորագիր). սկզբնատառերը մանվածո են. ուրիշ զարդագիր քնավ չկա։ Ծիշտ է, որ սույն ձեռագրում Մարկոս և Հովհաննես նկարված են բուն գրվածքի ընթացքում, յուրաքանչյուրն իրա հատուկ տեղում, սակայն ուշագրավ է և այն, որ նախ՝ դարձյալ բացակայում է սիմբոլը, երկրորդ՝ պատեղ յուրաքանչյուր ավետարանիչ նկարված է երկու պտույնի վրա կանգնած մի մանվածո խորանի տակ, ինչ որ ցույց է տալիս մի անցման շրջան ավետարանիչների պատկերների զարգացման վերաբերմամբ։ Գ) 1519 (թվ. ՈՂԱ=1232 ըստ էջ 298բ, ծանոթ. Հ. Գարեգին վրդ.), սեծաղիր, երկաթագիր. ավետարանիչների պատկերների մասին ոչինչ չենք առում, որովհետև սկզբից պակասում են թերթեր։

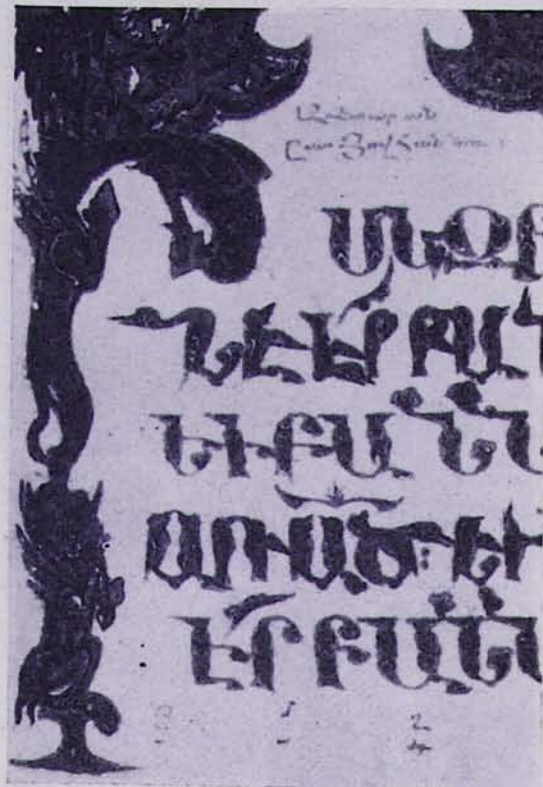
Սակայն պարզ է, որ պատկանում է սա հնագույն ձեռագրերի տիպին թե՛ դիրքով, թե՛ գրությամբ։ Մարկոսի, Ղուկասու և Հովհաննես ավետարանների սկզբնատառերը—Ս, Ք, Ի—նկարված են սեծաղիր և մանվածո, իսկ սրանց անմիջապես հաջորդողները կիզբն, անգի, սկզբա—նկարված են փոքրադիր մանվածո. (տ. 2ոպ. «Հայ էջեր». նկ. 29)։ Պարունակությունը ընթացքում կան դարձյալ բազմաթիվ գլխագրեր, սակայն բոլորն էլ մանվածավոր, իսկ կենդանագիր՝ քնավ։ Վերջապես Դ) 878 (թվ. Գրիշ՝ Թորոս, ստացողներ Վախտանգ և Խորիշահ ամուսիններ, սեծաղիր, երկաթագիր). սույն ձեռագիրն ընդօրինակված է մի այնպիսի ժամանակ, երբ թղնագրի մասին գաղափար կար, այդ պատճառով էլ պատահում ենք էջ 98բ, 101ա, 261բ, 262բ, 268բ, որի թևը ներկայացնում է մի թղնագույն, մինչ մնացած ամբողջը մանվածո է էջ՝ 215ա և 270բ՝ Հ, որի գլուխը կազմված է մի փոքրիկ թղնագլխից, մինչ մնացյալը

⁶ Այսպիսով քնականորեն բացատրվում է գլխագրերի ծագումը՝ գեթ հայերենում։ Տառերից ոմանք երկարելու ընդունակ են և երկարել են դեպի վեր կամ դեպի վար, ոմանք էլ, ինչպես Զ, Զ, ևն, հարմարություն ունին դեպի աջ, դեպի ձախ ձգվելու։ Այսպիսով սկիզբն է առնում ու զարգանում գլուխների ու տների սկիզբներին մեծատառ գրելու սովորությունը, որի հետևանքը լինում է վերջիվերջո, մանավանդ փոքր երկաթագիր ու բոլորգրի հանդես գալուց հետո, գլխագրերի առանձին շարք կազմելը։

մանվածո է էջ՝ 43ա, 165բ, 202ա, 277ա, և 278բ Յ կազմված մի գույգ թռչուններով: Այս բացատրությունները, որոնց թիվն իսկապես շատ չնչին է համեմատած սովոր մեծամասնության հետ, որ մանվածո է, ցույց են տալիս միայն, որ սույն ձեռագիրն ընդօրինակված է սիմբոլյան շրջանում նախասիմբոլյան մի օրինակից: Այն պետք է ուշադրությունից չիսխացնել: Ե այն պարագան, որ այստեղ նկարված թռչնագրերի մեծ մասը, օր. Ի և Լ, ոչ այնքան մի տիրապետող ոճի արձագանք է, որքան նկարչի անձնական խառնվածքի ու վայրկենական տրամադրության, կամ, սովոր ուղիղ բացատրությամբ, սոսկ գրչախաղ: Նկարիչը միայն կարող է տեսնել այն նույր հարաբերությունը, որ շատ անգամ պատահում է մի գույն մանվածո զարդի ու մի փոքրիկ թռչնագրի միջև: Մի ատերևույթ մամուլությամբ № 1519 էջ՝ 222բ մանվածո Լ-ի վերին գլուխը 378 էջ՝ 370բ Լ-ի գլխի հետ, որ թռչնի է, մինչ տառի մնացած մասը աշխույժվին մանվածո է: Սույն 4 տարբեր ձեռագրերից երկուսը՝ 285 և 355 ներկայացնում են B շրջանի սկիզբները, երբ մանվածով զարդարվում էին ավետարանների 4 սկզբնատետրը միայն—Գ, Ս, Զ, Ի: Մանվածի տիրապետություն և սիմբոլի բացակայություն՝ այս է B շրջանի հատկանիշը:

Գ.

Սույն կետն ընդգրկում է մի քանի շրջաններ, և այստեղ ամենադժվարինը կենդանագրի կամ հենց սիմբոլի ծագման ժամանակի խնդիրն է: Սիմբոլի գործածությունն, ինչպես տեսանք, ուշ է մուտ գործում հայ նկարչության մեջ և հավանորեն ուղղակի բյուզանդականից, որից է անցել՝ նույնպես դեպի արևմուտք՝ մյուս քրիստոնյա ազգերին: Բյուզանդական մանրանկարների գլխավոր առանձնահատկություններն են, ինչպես կարդում ենք մանրանկարչության մի անգլիերեն ձեռնարկում (Guide to the art of Illuminating by George Aschdown, LLD էջ՝ 5) ուկու շրայ, զանգվածային գործածությունն ու վառ գույների հաճախությունը: Այս հատկություններն երևան են գալիս մեր մանրանկարչության մեջ ոչ թե վերը հիշատակված և նման ձեռագրերում, այլ այնպիսիների մեջ, որոնք կենդանագրով են հարուստ և սիմբոլի ներկայությունն ակներև է: Այն հաճախ կարելի է պատահել մեր ավետարանների մեջ այնպիսի օրինակների, որոնք ավետարանների սկիզբներին, իբրև վերտառություն, կրում են հունարեն *Kata Matthaion, kata Markon* և այլն: Հիշենք նաև երկու կարևոր ձեռագիր, որոնց կամ ընդօրինակողները կամ նկարիչները ձեռի տակ են ունեցել հունական կամ որ նույնն է բյուզանդական օրինակներ. ա) 379Յ (թվակ. շր. = 1058), Ավետարան⁷, երկաթագիր, սիմբոլական շրջանի: Այս ձեռագրում, էջ 240բ, ուր նկարված է Հովհաննես ավետարանիչը իր Պրո-

բորոս աշակերտի հետ միասին, վերջինիս անունը գրված է հունարեն վերից վար: ք) 206 (թվակ. 24Է = 1318), Եսայի Նշեցու Աստվածաշունչ, մանր բոլորագիր. այստեղ էլ, էջ 446ա, նկարված է, ամբողջ էջի վրա, Փրկչի մկրտությունը Հովհաննեսից: Պատկերի վերին եզերքում կա հետևյալ վերտառությունը կես հայերեն, կես հունարեն «Մկրտություն ՏՆ» *ΣΗ ΒΑΠΤΙΣΜΟΣ*:

Թե որքան հին է սիմբոլի ծագումը բուն իսկ բյուզանդական արվեստի մեջ, ինձ հայտնի չէ, իսկ հայկականում՝ 1053 թվից առաջ պետք է եղած լինի և ոչ հետո, քանի որ այդ թվին գրված վերոհիշյալ № 379Յ ավետարանում արդեն սիմբոլը գոյություն ունի: Բայց սիմբոլի մուտքն ու կենդանագրերի սկիզբն հայ ձեռագրերում միաժամանակ տեղի չեն ունեցած, այլ աստիճանաբար, մեկը մյուսից հետո: Ցույց տանք այդ աստիճանավորումը՝ ընդգծելով իրենից իրերահաջորդ նորագույն շրջանների մանրանկար տառերի զարգացում:

Այս կողմից ամենահետաքրքրականը Մայր Աթոռի Մատենադարանի № 2743 ձեռագիրն է, որ հայտնի է «Թարգմանչաց ավետարան», անունով: Սույն ձեռագիրը, գրված ՌՁԱ = 1232-ին ներկայացնում է մեզ հետևյալ բնատիպ պատկերը՝ մեր հետազոտած հարցի տեսակետից: Ամփյան մանվածո խորաններին հետո (էջ 1բ—10ա) սկսում է բուն ավետարանական տեքստը: Չորս ավետարանիչներն իրանց տեղերում են, թեև Մարկոսի և Դովկասի պատկերներն

⁷ Այս ավետարանում որոշ էջեր ներքևից համապատասխան են հունարեն տառերով: Անշուշտ մի ապացույց էլ այս է բյուզանդական ազդեցության:

ընկած: Ավետարանների չորս սկզբնատառերը—Գ, Ս, Ք, Ի—նկարված են մանվածո և յուրաքանչյուրի կողքին կամ մեջը՝ (Ս-ի)՝ համապատասխան սիմբոլը: Զուտ մանվածո են նաև խորաններն ու լուսանցազարդերը՝ վերջիններս վերևից ավարտելով միշտ մի խաչով, ինչպես տեսնում ենք առհասարակ հնագույն ձեռագրերում: Ամենից ավելի աչքի է ընկնում երկու բան. նախ՝ կենդանագրի իսպառ բացակայությունն ամբողջ ավետարանում, մինչ մանվածո զարդագրերի կարելի է պատահել գրեթե ամեն էջում. երկրորդ՝ 4 ավետարանիչների նկարները իրանց հատուկ էջերում: Այս վերջին հանգամանքի վրա չէ կարելի ուշ չդարձնել, երբ ի նկատի ունենանք, որ մեր առհմանած առանձին ընտանիքի ձեռագրերում ինչպես սիմբոլն ու կենդանագիրն են բացակայում, այսպես և ավետարանական պատկերները տեքստի մեջ: Հայ մանրանկար տառերի այս շրջանը, որ սիմբոլական ընտանիքի սկզբնավորության շրջանն է և որի հատկանիշն է սիմբոլի առանձին հավելումը ավետարանի սկզբնատառի կողքին կամ մեջը, անվանենք Շ. կարելի է սույն շրջանին հատկացնել նաև այն ձեռագրերը (օր. 379, ավետարան, մեծ բոլորագիր. թվականն անհայտ, բայց ոչ

ուշ, քան ՈՂ=1355, ստացող Հովհաննեսի դրած թվականը), որ սիմբոլը նկարված է տառից հետո, խորանի ուղղակի տակը: Ժամանակի խնդիրն ինչպես առհասարակ մեր այս նոր սկսվող հետազոտության մեջ, նույնպես և այստեղ բախում է մեծ դժվարության: Պարզ է, սակայն, որ ինչքան էլ այս շրջանից հիշատակել կարողանանք միայն թարգմանչաց ավետարանը, գրված 1232-ին, պնդումներս չեմ նրանում երևան բերված արվեստը մի քանի դար ավելի հինգ է գալիս, որովհետև ուրիշ սուկի հին ձեռագրեր, օր. 3798, թվ. ՇԲ=1053 և 311, թվակ. ՇԺԵ=1066, երկուսն էլ ավետարան, ժամանակով ավելի հին են և սակայն ներկայացնում են սիմբոլի զարգացման ավելի ուշ շրջաններ համեմատությամբ թարգմանչաց ավետարանի: Նույնիսկ վերջինիս մեջ կա ակնհայտնի ապացույց, որ մինչև 1232 Շ շրջանն անց է կացել որոշ հեղաշրջումներ. այդ ապացույցը լուսապակի բացակայությունն է Նարեկոսի, Ղուկասու և Հովհաննեսի սիմբոլներից, մինչ Մատթեոսի սիմբոլը լուսապակի ունի գլխին: Սկզբում բոլոր սիմբոլներն էլ ունեցել են լուսապակի, ինչպես տեսնում ենք եզեկիկյան տեպի պատկերներում, որովհետև բոլոր չորս կենդանիներն էլ հավասարապես սուրբ էին համարվում, որքան կարող էր սուրբ համարվել իրա ավետարանչի անձնավորությունը, մինչ ժամանակի ընթացքում նկարիչների մեջ առաջ է գալիս մի տեսակ խոհաֆարություն անբան կենդանիների սրբությունն լուսապակով զարդարելու:

Ը շրջան. Գեղասիրական ճաշակն օգտվեց սիմբոլի ներկայությունից և կազմեց 4 ավետարանների սկզբնատառերը, այսինքն՝ թևավոր մարդուց՝ Գ, թևավոր առյուծից՝ Ս, թևավոր եղջից՝ Ք և արծվից՝ Ի, չորսն էլ լուսապակով և չորսն էլ մի-մի գիրք ընդանծ, որ նույն ինքն ավետարանն է: Բնական է, որ սիմբոլի իմաստն անվթառ արտահայտելու համար այս շրջանում, որ նշանակում ենք Ը, աշխատեին յուրաքանչյուր տառը ձևակերպել միայն մի կենդանով առանց որևէ բարդության: Այսպես՝ Գ-ն կազմում էին թևավոր մարդու թևերի բացվածքից ձևացնելով Գ-ի վերին բոլորակ մասը. Ձ 206 աստվածաշունչ, թվակ. 24Է=1818, էջ 444ա կամ՝ պարեգոտից բռնել տալով. Ս-ն ձևացնում էին առյուծը նկարելով պտկած կամ վազելու դիրքով և թևերը երկուստեք վեր բարձրացրած, առաջի երկու թաթերովն էլ ավետարանը բռնած, Ք-ի ձևակերպման համար նկարում էին մի եզ գլուխն ուղիղ դեպի վեր բարձրացրած, թևի մեկը կախ ձգած, իսկ մարմնին տալով վազելու դիրք. վերջապես Ի-ն ձևակերպում էին նկարելով մի արծիվ, թևի մեկը բարձրացրած դեպի վեր, Ի-ի առաջին երկար ուղղահայաց գծի փոխարեն, իսկ Ի-ի երկրորդ ուղղահայաց գծի տեղը արծվի գլուխն էին թեքում դեպի առաջ՝ ավետարանը բերնին:

Այս շրջանի լավագույն ներկայացուցիչ կարող է համարվել, արվեստի կողմից էլ անգուցական Ձ 311 ավ.-ը, որ դժբախտաբար պակասավոր է. Մատթեոսի և Հովհաննեսի թև պատկերներն և թև ավետարան-

ճերի սկզբներն ամբողջովին բացակայում են, ինչպես նաև Ղուկասի միայն պատկերը: Իսկ Ի-ի համար № 358, ավ., թվակ. ՊՂԱ=1442, գրիչ՝ Հովհաննես քահանայա, գրության տեղ?: Սակայն սույն շրջանի հիշյալ 4 տառերը վերերևում են հետագա դարերի Աստվածաշունչների մեջ, օր. 352 թվակ. ՊԻ=1371 (Գ, Ս, Ի), 188, թվակ. ՌՂԲ=1643(Գ). 189, թվակ. ՌՂԸ=1649(Գ, Ս), 200, թվակ. ՌՃԷ=1658 (Ս), ևն:

Հիշատակված ձեռագրերից հնագույնը, № 311 ավետարան, Ա-ի կազմության մեջ մտնել է մի հավելում, որ մույն Ա-ի մեջ ուրիշ տեղ չենք պատահում, այն է՝ մի պարեգոտավոր երիտասարդ, գլխին լուսապսակ և երկու կողմից գրած ՅԱ ՔԱ: Մի բացառիկ հանգամանք, որ բուն տառի ձևի հետ ոչ մի կապ չունի, այլ զորացնում է միայն սիմբոլի նշանակությունը: Եթե սույն ձեռագրից պակասած չլինեք Մատթեոսի ավետարանի սկիզբը, թերևս հնար լիներ որևէ նմանություն կամ առնչություն գտնել Մատթեոսի սիմբոլի և սույն պատկերի միջև:

Սույն շրջանում առաջ է եկած մի շեղում Բ-ի ձևակերպման մեջ, որի վրա սակայն երկար կանգ առնելու հնարավորություն չունիք: Սկզբում Բ-ի կազմող եզր նկարվում էր գլուխը բարձր և լուսապսակով, ինչպես տեսնում ենք 311-ում (այնպես որ Բ-ի գաղափարը լրացնողն իսկապես եղան լուսապսակն էր: Ժամանակի ընթացքում, այն է՝ լուսապսակի վերացումից հետո, կարիք է զգացվում եղան գլուխը թեքելու դեպի առաջ՝ Բ-ի ձևն ավելի որոշ դարձնելու համար, ինչպես տեսնում ենք, օր. 200, 203, 204 Աստվածաշունչներում Ղուկասի ավետարանի սկզբին: Սրանց մեջ հատկապես ուշադրության արժանի է 200, թվակ. ՌՃԷ=1658, գրիչ՝ Հովհաննես, «Ի գիողաքաղաքն Զուղայ», ուր, էջ 484ա եղան գլուխը թեքված լինելով բացակայում է նաև լուսապսակը, մինչդեռ միևնույն Աստվածաշունչի մեջ, Մարկոսի ավ-ի սկզբին, Ա-ն իր նախնական վիճակից շատ քիչ է հեռացած):

Սույն շրջանից առաջ կամ հետո, բայց ըստ էության անբաժան է նրանից խորաններն ու լուսանցազարդերն ևս համապատասխան սիմբոլներով զարդարելու գաղափարը, հմբ. 358 ավ., Մատթ. և Հովհ. սկիզբները: Նպատակից դուրս համարելով խորանների ու լուսանցազարդերի զարգացման մանրամասն պատմությունը՝ այստեղ հարևանցիորեն այսքանը միայն պիտի ասենք, որ սկզբնական շրջանի ձեռագրերում խորանները նկարված են մանվածո ոճով, մինչև հետո մույն մանվածի մեջ մուտ է գործում կենդանական տարրը և այն, մեր կարծիքով, միևնույն սիմբոլների միջոցով, բացի ամուլյան խորանների ճակտին նկարված հանդիպակաց սիրամարգերից, որոնց ծագումը անհայտ է մեզ: Միմյուրյակն կամ սիմբոլազարդ խորանների լավագույն նմուշները կարելի է տեսնել 206 Աստվածաշունչի մեջ:

Այսքանով նշում ենք մեր դիտողությունները D շրջանի մասին:

E շրջան.—Ինչքան էլ հայ մանրանկարիչը օժտված լինեք ստեղծագործող տաղանդով, անկարող էր այ-

նուսանալարվ ըստնառաջ չզնալ ճաշակի նորանոր պահանջներին տառի գաղափարի հետ նաև գեղեցկի և պարզության որոշմը տալու իր նկարած կենդանագրին: № 206 Աստվածաշունչի ծաղկողը՝ Թորոս, ամօխտելի տաղանդի տեր է և նրա նկարած Գ-ն, որ D շրջանին է պատկանում, իրեն նկար, անպայման գեղեցիկ է, սակայն իրեն տառ, պարզ չէ: Սենք կոժվարանալով նրանում տեսնել Գ, եթե օգնության չհասնենք մեզ հաջորդ տառերը՝ -ԻՌԲ: Այս հանգամանքը պիտի ստիպեր արվեստագետին մտածել ոչ միայն սիմբոլի, այլ և տառի բացորոշ պատկերացման մասին: Այսպիսով սկիզբն է առնում մի նոր շրջան՝ երկու տարբեր ճյուղավորումով, այն է՝ կամ օգտվել մանվածո ոճի ընձեռած դյուրություններից և նրանում գեղեցկի սիմբոլը, և կամ սիմբոլն հանդես բերել նոր բարդություններով:

Այս շրջանն անվանել կարող ենք E, իսկ հիշատակված ճյուղերը EA և EB:

№ 3793 մեծ երկաթագիր ավետարանում, թվակ. ԵԲ=1053, հարցի առարկա տառերը պատկանում են E շրջանի EA ճյուղին: Էջ՝ 4ա Գ-ը իսկապես ամբողջովին մանվածո է, միայն թե օգտվելով տառի ձևից՝ Գ-ի բոլորակի մեջ տեղավորել է մի մարդկային դեմք՝ առանց ավետարանի: Էջ 80ա, Ա-ն կեսից ցած ամբողջ մանվածո է, իսկ վերին մասերը մի-մի կես աղյուծներ՝ քամակ-քամակի և լեզուները դուրս հանած, դարձյալ առանց ավետարանի: Էջ 144ա, Բ-ն ամբողջովին մանվածո, ներքևում, կարծես իրեն պատվանդան, նկարված է մի թևավոր եղ՝ ավետարանը բռնած երկու առաջի ոտքերով: Էջ 241ա Ի-ն

մանվածո. վերին մասն սկսվում է մի արծվի պատկերով, առանց ավետարանի: Սույն չորս սիմբոլներն էլ ներկայացրած են առանց լուսապատկերի: 4 ավետարանների սկզբնազարդն ևս զուտ մանվածո են, սինչ էջ 1ր և 2ա ամուլյան խորանների ճակտին կան ծագումով մեզ անծանոթ գույք-գույք թռչուններ: Սույն կարևոր ձեռագիրը պարունակում է 19 գլխագիր, բոլորն էլ մանվածո:

ԵՅ ճյուղին պատկանող ձեռագրեր շատ կան, մնում է ցույց տալ այն աստիճանավորումը, որին ենթարկված են պարզ սիմբոլական տառերը: Ամենից առաջ կրկնվում է Ս-ն կազմող այուծը և կրկնվելով փոխում նաև իր դիրքը: Սույն կրկնումի նախնական պատկերն արդեն տեսանք ԵԱ ճյուղին պատկանող № 3798 երկաթագիր ավետարանում: Ուրիշ ավետարանների մեջ ապոմների իրանը չի ընդհատված և ներքևից պոչերով միանում են իրար և այսպիսով ձեվացնում Ս, օրինակ՝ Արքանդոր ավետարանում № 197, էջ՝ 105ա: Ապոմների կրկնումով հաճախ կրկնվում է և ավետարանը, ինչպես սույն 197-ում. հաճախ էլ սակայն մնում է մեկ և երկուստեք բռնում են ապոմները, օր. № 198 ավետարան, բողոքագիր, գրված Բաղեշում, թվակ. ՌՀԷ=1628, էջ 189ա: Հենց սույն ձեռագրից, ինչպես և Արքանդոր ավետարանից արդեն նկատելի է, որ հայ նկարիչները չէին կարողանում ապոմի դեմքը ճշտությամբ պատկերացնել, որից առաջ է գալիս մի մեծ շփոթություն շան ու ապոմի միջև—դեմքով շուն, բաշերով ապոմ: Այս շփոթությունն ավելի ևս ակներև է դառնում վերջին ժամանակներում, երբ սիմբոլի գաղափարը բանի գնում, աղոտանում, ջնջվում է և նկարիչը կեն-

դանու մեջ սկսում է տեսնել սոսկ զարդի ու գեղեկությանն օգուտ: Ոչ միայն ապոմն է տեղի տալիս շան⁸, այլև եզը, որի կողակներն ու եղջյուրները ամսիջապես չէին ջնջվում շնակերպ Բ-ի վրայից:

Ապոմի կրկնապատկումը դյուրացնում է անցքը դեպի տարբեր սիմբոլների ի մի հյուսումը: Մենք տեսանք արդեն, որ Մատթեոսի Գ-ն և Դուկասի Բ-ն իրանց սկզբնական շրջանում իրեն տառ ձևափոխվելու կարիք չէին զգացնում: Բարեփոխումն սկսվում է Բ-ից, ուր եթե մի նկարիչ եզան գլուխը դեպի առաջ շուտ տալով էր նպատակի հասնում, մի ուրիշն օգտվում է Հովհաննոսի սիմբոլից, որ վաղուց արդեն նկատվում էր ոչ այնքա բուն արծվի կերպարանքով, այլև իրեն սոսկ թռչուն:

Մատթեոսի սկզբնատառ Գ-ի կրած փոփոխությունը մեզ հայտնի ավետարանների սկզբին այնքան էլ զգալի չէ: Այնպիսի փոփոխություն, որպիսին տեսնում ենք № 200 Աստվածաշունչի մեջ (թվակ. ՌՀ=1658), էջ 480ա, ուր Մատթեոսի սիմբոլը ձեռին բռնել է գրեթե մեր ժամանակի ոճով նկարված մի ճյուղ, ճյուղի վրան մի քանի ծաղիկներ, ուշ ժամանակի ստեղծագործություն է և մի բացառիկ երևույթ անշուշտ օտար, հաղթանակալ պարսիկ արվեստի ազդեցության տակ առաջ եկած, որովհետև հին ձևագրերում այդ ձևի ուստեր ու ծաղիկներ երբևէ հանդես չեն գալիս հայ կենդանագրերում: Ավելի հետաքրքիր է համեմատել № 2629 ալ. (թվ. շուրջ 1275, ըստ Գար. Վ-ի), էջ 14ա և 979 (Հեթում Բ-ի ճաշոց, թվակ. ՉԼԵ=1286), էջ 64բ: Սրանցից առաջինի մեջ Մատթեոսի լուսապատկեր սիմբոլն այնպես է բռնած իր պարեգոտից՝ Գ-ի բողոքակը ձևավորելու համար, որ նույն դիրքից օգտվել է Արքայական ճաշոցի նկարիչը կամ սրա նախատիպի հեղինակը՝ պարեգոտի այդ մասի փոխարեն, ճիշտ միևնույն տեղում և միևնույն դիրքով, մի թռչնիկ (ծագած Հովհաննոսի սիմբոլից) նկարելու, պահպանելով միևնույն ժամանակ թողնելից տպավորության նույնությունը:

Բ շրջան.—Հայ կենդանագրի սույն շրջանին ենք պարտական մեր ուսումնասիրած արվեստի ամբողջ ճոխությունն ու զարգացումը: Այս շրջանում մեկ կողմից սիմբոլն սկզբնատառից անցնում է հարակից տառերին, մյուս կողմից ձևերի բազմազանություն առաջ բերելու համար նկարիչներն անխտիր ի մի են բերել չորս սիմբոլներն էլ, ու միայն չորս սիմբոլները: Ո՛չ ձուկ, ոչ օձ այս շրջանի կենդանագրերում դեռ տեղ չունեն ամբողջ ավետարանում. № 206 Աստվածաշունչ (թվակ. ՉԿԵ=1818), էջ 444ա, Մատթեոսի սկիզբն—**Գիրք**—չորսն էլ ներկայացնում

⁸ Մասնագետ ընթերցողի ուշադրությանն է հանձնվում այն հաճախմանը, որ հայ կենդանագրի հնագույն հիշատակարաններում, ուր ապոմն իրեն Մարկոսի սիմբոլ է նկարված, նրա դիրքը ծանր է և լուրջ միանգամայն համապատասխան իր անվան ու համբավին, մինչ երբ փոխվում է շան, փոխվում է և արտահայտությունը և մենք տեսնում ենք շունը նկարված խեղկատակ դիրքերով և խաղերով:

են միևնույն լուսապակավոր սիմբոլը ավետարանի ձեռնից, միայն թե Գ-ն նկարված է թևավոր, իսկ մյուսները՝ ոչ, երկրորդ տողը՝ **ՃՃՆՈՒ** թռչնագիր է, որիչ խոսքով՝ ներկայացնում է Հովհաննու սիմբոլը = լուսանցազարդը՝ պնդված թռչուններով՝ օգտված է նույնպես Հովհաննու սիմբոլից. իսկ երրորդ տողն ամբողջ մանվածու է։ Նրա ձեռագրում էլ՝ 483ա (տ. 2ուպ. «Հայ էջեր», Գ. 37) Ա-ն կազմված է չորս սիմբոլների միավորումից, բայց ոչ թե դասավորված Հովհաննու Հայտնության⁹ համաձայն, ինչպես գրում է Հ. Գար. Վ. («Ամսագիր», 1911, էջ՝ 115), այլ ըստ Եզեկիելի տեսլան, որ, ինչպես վերը հիշեցինք, այն առաջին աղբյուրն է, որից բխում է հայ կենդանագրերի չքնաղ արվեստը։ Ս-ին հաջորդող երեք տառերը՝ կիզ կազմված են Մատթեոսին հատուկ սիմբոլներով. երեքն էլ մարդագրեր են ավետարանը ձեռներին և գլխներին լուսապակ։

Դիտենք այժմ, էջ 478ա։ ՔԱՆԶԻ—բոլոր տառերն էլ, բացի Բ-ից, կազմված են 4 սիմբոլների խառնուրդից։ Սակայն ուշադրության արժանի է այն պարագան, որ Ավետարանը այլևս բոլոր սիմբոլներից անբաժան չէ, ոչ էլ բոլոր տառերից, այլ նկարված է այնպես միայն, որ տառերի ներդաշնակության արգելք չի լինում. բացի դրանից այստեղ սիմբոլի գաղափարն արտահայտված է համապատասխան կենդանու գլխով միայն։ Վերջապես վերջված է նաև լուսապակը բացի Մատթեոսի սիմբոլից և սկզբնաւոր տառի մեջ¹⁰։

Էջ 498ա Հովհաննու ավետարանի սկիզբն է. Ի-ն կազմված է չորս ամբողջական սիմբոլների միացումից և վերևում Մատթեոսի սիմբոլի գլխին, կրում է բազմամ Հիսուսի պատկերը։ Չորսն էլ ձեռներին ունին ավետարան, իսկ լուսապակ միայն մեկն ունի, Մատթեոսի սիմբոլը։ Նույն սիմբոլներից է կաշմված նաև լուսանցազարդը, որ Մատթեոսի սիմբոլը նկարված է երեք տեղ, Մարկոսինը՝ երեք տեղ, Լուկասինը՝ մի տեղ, իսկ Հովհաննոսինը՝ չորս տեղ։

Խորանը բացառապես կրում է միայն Հովհաննու սիմբոլը, նկարված հինգ տեղ, այն է՝ մի հանդիպա-

կաց գույգ խորանի մեջ, մի գույգ խորանի ճակտին և մի երկգույն կենտ դարձյալ խորանի ճակտին, գծի ճիշտ մեջտեղում։

Այս շրջանում սիմբոլի նվիրականության գիտակցությունն հետզհետե թուլանալով հայ նկարչի, մասնավոր երկրորդականների մեջ, նախապես իբրև սիմբոլ նկարված, թվով բավական ճոխ, տառերի, այն է՝ ավետարանների առաջին, շատ անգամ երկրորդ տողերում պատահած **Փիրք ճճՆՈՒ**, սկիզբն **աւետարանի**, ևն, շարքը շուտով դուրս է գալիս իր հնագույն գործածության նեղ սահմաններից և անցնում նախ նույն ավետարանի գլուխները զարդարելու, ապա և որիչ գրքեր։ Իբրև սիմբոլ գործածված կենդանիներից էլ ամենից շատ նախապատվություն ստանում են թռչունն ու շունը, որոնցից վերջինս, ինչպես հիշեցինք առյուծի ու եզան տեղը է բռնում։

Այս շրջանի հետ ենք ուզում կապել նաև մարդագրերի ստացած կերպարանափոխություններն ու իրանց պարունակած խորհուրդը։ Ուշադիր հետազոտողն անշուշտ նկատած կլինի, որ սուկ մարդագրերի (Շոշի կամ Սպահանի դարոց, ԺԶ—ԺԷ դդ.) և մանկագրերի (Նիզանի և Բաղեշի դարոցներ, ԺԷ դ.) բավական տարածված մի գործածություն տիրում է հատկապես Մատթեոսի սկզբում **Փիրք ճճՆՈՒ** բառերի մեջ։ Առաջիններից այն է՝ մարդագրերի, շարքը ներկայացնում է մի քանի հասակավոր մարդիկ, որոնց թե դիրքը, թե հագնվածքը¹¹ լուրջ է։ Անշուշտ սրանք պատկերացնում են տիպերն այն նախապետների, որոնք բնագրում հիշվում են—Արթահամ, Իսահակ, Հակոբ ևն։ Երկրորդ շարքը, հանձին ուրախ զվարթ պար եկող, խաղացող կամ նվագող **երկես** մանուկների արտահայտիչ է ճճՆՈՒյան գաղափարի և առաջացած «ճճնա» բառի հաճախակի կրկնության ազդեցությամբ։ Մարդագրերի (այս դեպքում ավելի ճիշտ կլինեք ասել այրագրերի) իբրև օրինակ կարելի է հիշատակել Մայր Աթոռի ձևագրերից № 189 Աստվածաշունչը մանր բոլորագիր գրված Շոշ քաղաքում, ՌՂԼ—թ=1649—50-ին, ծաղկող՝ Հայրապետ։ Իսկ մանկագրերի համար արժե հիշատակել № 198 ավետարան, միջադիր, բոլորագիր, գրված Բաղեշում ՌՀԷ=1628-ին, գրիչ և ծաղկող Սահակ քահանա։ Սակայն այս երկու տեսակ խմբերն իրարից բոլորովին անկախ չեն, գոնե ըստ ծագման։ Այդ է ենթադրել տալիս մեզ ծ տառը, որ երկու խմբի մեջ էլ միևնույն դիրքով է նկարված և առաջին իսկ ակնարկից իսկույն աչքի է ընկնում։

Ջանազանությունը շատ չնչին է. մեկում մարդը գլխին փաթոց է կրում և ձեռին բռնել է մի բան, որ կարծես միզ լինի, մինչ մանուկն առանց գլխարկի է և թթի վրա կրում է մի խաչ և դատարկ ձեռն էլ երկարել է դեպի առաջ։

Գ շրջան.—Կան ձեռագրեր, որոնց մեջ միաժամանակ բացակայում է թե ձուկը և թե օձը կենդանա-

⁹ Ըստ հայտնության, Դ. 7, «Եւ էր կենդանին առաջին նման առիծու, և երկրորդ կենդանին նման գուարակի, և երրորդ կենդանին ունէր երեսս մարդոյ և չորրորդ կենդանին՝ նման արծուոյ թողցելոյ»։ Հմ. այս կարգը «Հայ էջերում» արտացոլված Ս-ի ներկայացրած չորս սիմբոլների դասավորության հետ։—Անշուշտ հետաքրքրությունից գուրկ չէ այն պարագան ևս, որ սույն (Եւայի Նչեցու) Աստվածաշունչի մեջ Հայտնության գրքի գլխագրերի մեջ քառասիմբոլյան տառեր չկան, այն ինչ Եզեկիելի սկզբնատառ Ե-ն կազմված է միևնույն ավետարանակալ չորս սիմբոլներից։

¹⁰ Ինչպես տեսնում ենք, լուսապակի բարձում ևս բոլոր սիմբոլներից միաժամանակ տեղի չի ունեցած, այլ աստիճանաբար, նախ անբան կենդանիների, ապա մարդու գլխից։ Առանց այս դժվար թե առաջ գալին ապագայի չքնաղ կենդանիները, որոնց մեջ սիմբոլի ոչ մի հետք այլևս նկատելի չէ։

¹¹ Գլուխներին ունին փաթոց և հագած են երկար կապա, մեջքներին գոտի։ Այդպիսի կապաներ պատր էր ղեռ Հայաստանի զանազան կողմերում, ինչպես, օրինակ, Ակնում հայերի մեջ գործածական են։

գրերի հյուսվածքում: Այսպիսի ձեռագրերից են, օրինակ 2107=1295, գրիչ՝ Ստեփանոս. 2670, ավ. գրված Ռստան քաղաքում, «յանապատից Սր. Վարդանայ», թվակ. ՊԼԸ=1419: Կամ ուրիշներ, որոնց մեջ բացակայում է մին կամ մյուսը, օր. № 206 (Ե. Նչեցու Աստվածաշունչ) և 846, Աստվածաշունչ, «յանապատին Նորշենայ», թվակ. ՊԼԹ=1890, ծաղկող Հովհաննես Վարդապետ: Իսկ Արքանդորը ավետարանում, № 197, ձկնատառ պատահում է միայն մի անգամ, Ո տառի մեջ, մինչ ամբողջ ձեռագիրը լի է ուրիշ ամեն տեսակ կենդանագրերով:

Այս փաստերը ցույց են տալիս, որ սույն երկու կենդանիների մուտքը հայ կենդանագրերում համեմատաբար ավելի ուշ է տեղի ունեցած, քան մյուսներից: Իսկ թե ո՞րը սույն երկուսից ավելի հին է, դժվարանում ենք ճշտել: Թվում է սակայն, որ ձուկն ավելի հին պիտի լինի, որովհետև տեսնում ենք այնպիսի ձեռագրեր, որոնց մեջ օձն է միայն բացակայում, ինչպես Եսայի Նչեցու Աստվածաշունչը: Իսկ այնպիսի ձեռագրերից, որոնց մեջ օձ լինի և ձուկը բացակայե, չենք պատահած:

Այսինքն ուրեմն ձուկից:

Ձկան ծագումն բացատրելու համար պիտի դիմենք կրկին № 206 Աստվածաշունչին, որ, ինչպես տեսանք, սիմբոլիզմի տեսակետից լավագույն աղբյուրներից է մեզ համար: Սրանում ձուկը հանդես է գալիս Ե, Ծ և Պ տառերում միայն: Ամենից առաջ տեսնում ենք Ե-ի մեջ, և այն՝ Հովհաննի մարգարեության սկզբում միայն—«Եւ եղև քան ՏՆ...» էջ 858բ (տ. Գլ. 18): Ե-ի մեջ ձուկը պատահում է նույնպես մի անգամ, Պետրոս առաքյալի բ. թղթի սկզբում, էջ՝ 539ա—«Ծմաւոն Պետրոս ծառայ ԱՅ...»: Երրորդը ձկնատառ Պ է, որ պատահում է հետևյալ էջերում. 307բ, Երեմիայի մարգարեության սկզբում—«Պատգամ ԱՅ...». 557բ Պետրոսի և թղթի սկզբում—«Պետրոս առաքյալ Յի Բի...». 564բ և 571ա, Պողոսի թղթերի սկիզբներին:

Շատ պարզ է, որ ձկնագիրը սույն սկզբնական գործածությունից էլ ընդհանրացել և ճյուղավորվել է: Նրա հիմքը կազմում են կետից կլանվող Հովհանի Ե-ն և ձկնորս Ծմալոն—Պետրոսի Ե-ն և Պ-ն: Զարմանալի է, որ նույնիսկ հին ժամանակներում կենդանագիր Ե-ի մեջ ընդհանրապես ձուկը երևան է գալիս, իսկ Հովհանի Ե-ից մի անմիջապես ածանցում տեսնում ենք ՌԼԵ=1648-ից Շոշում գրված մի բողոքգիր Աստվածաշունչի մեջ, № 2587, էջ՝ 310ա, Առակաց գրքի սկզբում, Ծ տառի մեջ:

Ձկան մուտքն անվանենք G շրջան:

Սակայն ձուկը կենդանագրերի մեջ ինչքան էլ ծագած լինի Հովհանի պատմությունից կամ Ծմալոն—Պետրոսի արհեստից, այնուամենայնիվ ժամանակի ընթացքում նույնպես ստանում է սիմբոլի ճշմանակություն, սիմբոլի, որ մարմնացնում է իր մեջ ավետարանի քրիստոնեության գաղափարը: Այլապես ի՞նչ կներպ բացատրել, որ ձեռագրերից մի քանիսում այս կամ այն ավետարանչի կողքին նկարված է լինում ձուկ փոխանակ համապատասխան սիմբոլի, օր. № 2670 ավետարան, գրիչ՝ Աստվածատուր արքեպ, Ռստան քաղաք, «յանապատին սր. Վարդանայ», թվակ. ՊԼԸ=1419, էջ՝ 15բ: Կամ նաև ուրիշ ձեռա-

գրեր, որոնց համեմատությունը ցույց է տալիս, որ ձուկն իբրև սիմբոլ բաժանված տարածված է եղել:

H շրջան.—Այն շրջանում սկիզբ է առնում օձի գործածությունը հայ կենդանագրի մեջ: Սրա ծագումը պետք է որոնել Աստվածաշունչի մեջ, Ծննդոց գրքի սկզբում, որ ընդհանրապես մեկ կողմից տեքստի սկզբին Ի (սկզբանե արար Աստուած...) տառն է զարդարված լինում օձով, մյուս կողմից հանդիպակաց էջում նախատեղծ զույգի պատկերի մեջ է հանդես գալիս խաբող օձի պատկերը: Եվ այս վերջին օձից ծնունդ է առնում առաջինը: Այս ենթադրությունն անում ենք հետևյալ հիման վրա. նախ, ինչպես հիշեցինք, հնագույն ավետարաններում թե ձուկ, թե օձ իսպառ բացակայում են երկրորդ Աստվածաշունչներից մի քանիսում, ուր բացակայում է օձը Ծննդոց գրքի սկզբում, բացակայում է նաև սիմբոլը ձեռագրերում, սկզբից մինչև վերջը, և, ընդհանրապես, երբ սկզբում կար օձ, կար նաև շարունակության մեջ: Իհարկե այստեղ ևս շատ հավանական է, որ նախապես միայն մի տեղ, Ծննդոց Ա զրեխում նկարված լինել օձը, որ ժամանակի ընթացքում դառնում է արտահայտություն կամ սիմբոլ մեղքի: Դժբախտաբար Աստվածաշունչի այդ շրջանի ձեռագիր մեզ չի հասնում:

Հիշենք այժմ մի քանի կարևոր Աստվածաշունչներ, որոնց մեջ օձագիր բնավ չկա, 180, Աստվածաշունչ Հեթում Բ-ի, գրիչ՝ Ստեփանոս, թվակ. 2107=1295. 206, Եսայի Նչեցու, թվակ. 241=1318 (Ծննդ. սկիզբը տ: 2ու. «Հայ էջեր», Գլ. 34). 846, ծաղկող Հովհաննես Վարդապետ, «յանապատին Նորշենայ», թվակ ՊԼԹ=1890. 2585, թվ. գրիչ՝ ?, թղթ., բոլորագիր:

Վ Ե Բ Զ Ա Բ Ա Ն

Այս է սկիզբն ու համառոտ պատմությունը հայ կենդանագրերի: Իսկ եթե այնպիսի տաղանդավոր նկարիչներ, ինչպես Արքայական ճաշոցի¹² ծաղկողներից ամենաճաշակավորը, հյուսել, հորինել և սիմբոլական է ոչ սիմբոլական կենդանիներից էլ (օր. Վագր և շուն), որանով չի խախտում զարգաման այն ընթացքը, որով մինչև այդ և հաջորդ դարերի զուտ գեղարվեստական շրջաններն անցել են հայ կենդանագրերը: Մենք չենք պատահում և հիշատակված և այլ ձեռագրերի մեջ այնպիսի կենդանագրերի, որոնց կազմը չբացատրվեր մեր ուրվագծած տեսությամբ: Նկարիչների յուրաքանչյուրի բնական տաղանդին պետք է վերագրել տեղի ունեցած շեղումները, որոնք սակայն տեսական ճշմանակություն չեն ունեցել հաջորդ շրջանների համար և մինչև հետին դարերի ձեռագրերում էլ, իր էության մեջ, մնացել է սիմբոլի հետքը՝ միշտ անբաժան չորհանդ մանվածքից:

1915

Ս. Էջմիածին

¹² Այս չքնաղ Շաշոցը մի նկարչի զարդարած գործ չէ, այլ առնվազն երկու նկարչի, ինչպես պարզ նկատելի է գույների և հյուսվածքների ակնհայտին տարբերություններից: Դժբախտաբար հիշատակարանը կիսատ է և նկարիչների մասին չկա որևէ տեղեկություն:

ՄԻՀՐԱՆ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍԻ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ

ՀԱՅՐԵՆԱՍԵՐ ՀՈԳԵՎՈՐԱԿԱՆ Տ. ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ՔԱՀԱՆԱ ՏԵՐ-ՄԿՐՏՅԱՆ

(Սարդարապատի հերոսամարտի 54-րդ տարեդարձի առթիվ)

Շուտով լրանում է Սարդարապատի հերոսամարտի փառավոր հաղթանակի 54-րդ տարին։ Այդ օրհասական օրերին, հալազգի փրկության գործի մեջ իր մեծ ավանդն է դրել Էջմիածնի շրջանի աշխարհագրայինների մեկ մեծ խմբի գլուխն անցած Գրամփա գյուղի քահանա տ. Հովհաննես Տեր-Մկրտչյանը։

Նա ծնվել է 1863 թվին Գրամփա գյուղում։ Սկզբնական կրթությունը ստացել է Էջմիածնի հնգամյա ծխական դպրոցում, այնուհետև ուսումը շարունակել է Հռիփսիմեի վանքի մի վարդապետի մոտ։ «Ադ ոտս աշակերտությամբ» չորս տարի սովորելուց հետո կյանք է մտնում պատրաստված, անհրաժեշտ գիտելիքներով։ Այնուհետև զբաղվում է ինքնագաղափարով։ Ամուսնանում, ունենում է երկու տղա և մեկ աղջիկ և ձեռնադրվում է քահանա 1895 թ.։ Իր պարկեշտ և համեստ բնավորությամբ վայելում էր ս. Էջմիածնի վանքի միաբանության հարգանքը։ Ամենայն հալոց կաթողիկոսները Բյուրականի ամառանոցից վերադարձին իջեվանում էին նրա տանը և վայելում նրա ջերմ հյուրասիրությունը։ Խրիմյան Հայրիկը առանձին սեր էր տածում այս քարձրահասակ և առնական քահանայի հանդեպ։ 1913 թվից Մայր Աթոռի կողմից տ. Հով-

հաննեսը նշանակվեց յոթ գյուղերի առաջնորդական տեղապահ։ Անցան խաղաղ տարիներ, բռնկվեց առաջին համաշխարհային պատերազմը, ամեն ինչ տակն ու վրա եղավ։ 1918 թ. թուրքական յաթաղանից փրկված հարյուր հազարավոր հայերի բեկորները հասան Էջմիածին. մեր գյուղերը լցվեցին նրանցով։ Տ. Հովհաննես քահանան նշանակված էր մեր եկեղեցիներում գործող որբանոցների տեսուչ և սովյալ ժողովրդին պարենով մատակարարող կոմիտեի նախագահ։ Նրա ջանքերով հազարավորները փրկվեցին սովից։

Տաճիկների երևալը Էջմիածնի մատույցներում միանգամից զգաստացրեց բոլորին։ Արդեն 1918 թ. մայիսի 11-ին Մայր Աթոռի միաբանությունը գործի անցավ. վարդապետ և եպիսկոպոսներին գործուղեց գյուղերը, որոնք հայրենասիրական վառ ճառերով ելույթ էին ունենում, ժողովրդին կոչ անում դիմելու ինքնապաշտպանության։ Ես անձամբ լսել եմ հանգուցյալ Գարեգին եպիսկոպոս Հովսեփյանցի կրակոտ ճառը ս. Հռիփսիմեի վանքում և Գրամփա գյուղի եկեղեցում, մի քանի գյուղերից հավաքված հոծ բազմության առաջ։ Մայիսի 22-ի վաղ առավոտյան Մայր տաճարի զանգերի ոգևորիչ դողանքներին միացան ս. Հռիփսիմե, ս.

Գայանե, ս. Շողակաթ վանքերի և շրջանի բոլոր գյուղերի եկեղեցիների տազնապահար զանգահարությունները: Էջմիածին քաղաքում և շրջանի գյուղերում կյանքը մնան էր փոթորկահույզ ալեկոծ ծովի, բոլոր տղամարդիկ դուրս էին եկել հրապարակ, խոտում, վիճում, բորբոքվում էին: Մայր տանարին մոտիկ հրապարակի (մեյդան) մեջ տեղը «Քանքան»-ի արտեզյան ջրհորի վրա ընկած կես մետր բարձրության հասնող տաշած քարը ծառայեց որպես հետտորների ամբիոն:

Մայիսի 22-ին, Մայր Աթոռի իշխանության թույլտվությամբ, Գևորգյան ճեմարանի ուսանողների անջարանը վեր էր ածվել աշխարհագրայինների ցուցակագրման կետի: Ցուցակագրվում էին մեծահասակներ ու պատանիներ (մինչև 40 տարեկանները որպես զինվորներ գտնվում էին ռազմաճակատներում), զենք ստանում, հիսնյակ և հարյուրյակներով, ոտքով մեկնում Սարդարապատ: Իսկ զենք ունեցողները Էջմիածնի հրապարակից ու գյուղերից տարերայնորեն իրենց գցում էին կովի դաշտ: Այդ օրերին Սարդարապատ տանող ճանապարհը մնան էր ուխտատեղի գնացողների:

Այդ օրը ես էլ ցուցակագրվեցի, բայց ժամը 4-ին Սարդարապատի ռազմաճակատի հրամանատարությունից կարգադրություն ստացվեց, որ դադարեցնեն աշխարհագրայինների առաքմանը, որովհետև թուրքը զբլխովին ջարդված նահանջել է, իսկ աշխարհագրայինները այնքան շատ են, որ հնարավոր չէ բոլորին կազմակերպել և օգտագործել ճակատի գծում:

Մայիսի 22-ին, արևը դեռ չծագած, Գրամիա գյուղի եկեղեցու զանգերը տազնապահար դողնալուսում էին: Ամիջապես գյուղի մեծահասակ տղամարդիկ զինված հավաքվեցին եկեղեցու մոտ գտնված երկու դարավոր չինարիների տակ, միաժամանակ տեղի հոր առաջարկով սուրհանդակներ ուղարկեցին շրջակա մոտիկ վեց գյուղերը, հանում ազգի, հանում իրենց զավակների փրկության, շտապ գալու և միանալու իրենց:

Կարճ ժամանակաընթացքում վեց գյուղերի զինված աշխարհագրայինները, ով ինչով որ կարող էր, ուտելիքի և փամփուշտի պաշարով եկան միացան մեր գյուղացիներին: Այդ ժամին տ. Հովհաննեսը անձանաչելի էր դարձել, իր ազդու դեմքով նա մնան էր քաջ զորավարի՝ իր զեն ու զրամի մեջ: Տեղ հայրը դիմեց քաջերին կարճ ճառով, օրինակ բերեց Ավարայրի ճակատամարտը, թշնամու դաժանությունը Արևմտահայաստանում, այստեղ մնացած հայ ազգի բնաջնջման և Էջմիածնի սրբավայրերին սպառնացող վտանգը: Ապա, խաչը ձեռքն

առավ, օրհնեց բոլորին և առաջ ընկավ: Նրան հետևեցին 150 աշխարհագրայինները: Անցնելով Սամաղար, Հայդաղ և Քյորփալու գյուղերի միջով, խմբին միացան ևս 50 հոգի և 200 հոգու գլուխն անցած, քալի ու քրտինքի մեջ կորած ժամը 12-ին հասան Սարդարապատ: Ռազմաճակատի զորահրամանատար Դանիել-Բեգ Փիրումյանը տեղի հոր խմբին սիրով ընդունեց և նրանց կցեց աչպես կոչված «մահապարտների» 5-րդ գնդին:

Տ. Հովհաննեսը իր խմբով դիրքերից դուրս չեկավ, մասնակցեց բոլոր ճակատամարտերին, մայիսի 22-ից մինչև 28-ը, մինչ թշնամուն ջարդելով չհասցրին Ալեքսանդրապոլ: Վերադաս մարմինների կարգադրությամբ, հայ բանակին թույլ չտրվեց հետապնդելու թշնամուն, որը Ադին կայարանում կանգ առավ: Զորահրամանատար Դանիել-Բեգ Փիրումյանը տ. Հովհաննեսին իր խմբով հավաքեց իր շուրջը, ամբողջ բանակի առաջ նախ բռնեց աջը, համբուրեց ճակատը, շնորհակալություն հայտնեց խմբի աշխարհագրայիններին, ասելով. «Տեղ հայր, թեև հայ բանակը եռակի անգամ փոքր էր թշնամու բանակից, բայց ձեր մնան հոգևոր հայրերի և աշխարհագրային հայր ու պապերի անձնագործ կերպով մարտերին մասնակցելը այնքան ուժ ու եռանդ ենթադրեց նրա հոգում, որ նա անհաղթելի և անխոցելի դարձավ: Բարի ճանապարհ և խաղաղություն ձեզ»: Բանակի մարտիկների «ուռ»-ների տակ խումբը գնացք նստեց դեպի Էջմիածին:

Հունիսի 4-ին Բաթումում կնքված հաշտությունը երկար չտևեց: Սարդարապատում կրած պարտության վրեժը թուրքերը ցանկանում էին լուծել, միայն հարմար պահ էին փնտրում:

Ընքի փաշան Սարդարապատում ջարդված իր դիվիզիան համալրելով, հունիսի 15-ին, գիշերը, այն մոտեցնում է Քյորփալու գյուղի մոտ մեր սահմանին և առավոտյան հարձակում գործում: Սահմանապահները՝ այգետերերի հետ պաշտպանվում են, մինչև գյուղից մեծ ու փոքր հասնում են օգնության: Մյուս կողմից էլ Էջմիածնում գտնված 5-րդ և Սամաղարում՝ պարտիզանական զենքի 5 թնդանոթով նույնպես տեղ հասան, որոնցից երկուսը Ջելվա գյուղից, երկուսը՝ Քյորփալուի, և մեկն էլ դաշտերի միջից շանթ ու կրակ էին թափում թշնամու գլխին: Միաժամանակ Էջմիածնից և շրջակա գյուղերից աշխարհագրայինների հոսանքը ձգվում է Քյորփալու և միանում երեք կիլոմետր երկարությամբ խաղողի այգիների մեջ դիրքեր բռնած հայ կովողներին: Քյորփալուից գաղթյալների շարանը հասավ Գրամիա: Տ. Հովհաննես-

սը իր անելիքը գիտեր, անմիջապես եկեղեցու զանգերի միջոցով տագնապ բարձրացրեց: Մեր գյուղացիները անմիջապես զինված հավաքվեցին չինարիների տակ, սուրհանդակների միջոցով նորից վեց գյուղերից էլ եկան-միացան մերոնց: Տ. Հովհաննեսը Սարդարապատի օրերի նման նույնպես զինվեց, խմբի գլուխն անցավ: Սրընթաց ժամը 1-ին 150 աշխարհագորայիններով Քյուրփալու գյուղից դուրս եկավ, բաց դաշտով արշավեց դեպի ռազմավար՝ այգիները, ուր տեղի էին ունենում կատաղի մարտեր:

Տեր Հովհաննեսի խմբի աշխարհագորայինների օգնության լուրը տարածվեց ռազմականատի մեկ գլխից մինչև մյուսը: Հայերը խանդավառված, նոր ոգի և շունչ առան, հերոսական անձնագործությամբ, «ուռա»-ներով, գրոհեցին թուրքերի վրա և նրանց ետ շարտեցին իրենց էլման դիրքերը:

Փառավոր հաղթանակ տարած զորամասերին ընդհանրապես, իսկ տ. Հովհաննես քահանայի խմբին հատկապես, գյուղերի միջով վերադառնալիս ժողովուրդը ցնծությամբ դիմավորեց, որպես ազատարար բանակի, և «ուռա»-ներով ճանապարհեց:

Հայ ժողովրդի կենաց և մահու կովին Էջմիածնի շրջանի գյուղացիությունը ընդհանրապես և Գրամփալի գյուղացիությունը հատկապես, տ. Հովհաննեսի ղեկավարությամբ, ամենատեսակով մասնակցությունը

ունեցավ հայ ազատագրական պայքարի գործում: Գրամփա գյուղը, հակառակ իր փոքրության, պատմական անցյալ և անուն ունի: Գտնվում է Էջմիածնից 3 կմ հեռավորության վրա, Քասախ գետի ափին: Մ. թ. ա. մոտավորապես 4-րդ դարում ուրարտացիների կողմից այստեղ կառուցվում է բազալտ քարերով անառիկ բերդ, որի ավերակները փոխված են 5 հեկտար տարածության վրա:

Տեր Հովհաննես քահանան մինչև իր կյանքի վերջը ապրեց խաղաղ ու հանգիստ և վայելեց ժողովրդի ամեն խալի սերն ու հարգանքը: Նրա ամբողջ կյանքը եղավ ազնիվ հոգևորականի և քաղաքացու մի տիպար, անբիծ ու անաղարտ օրինակ:

Տեր Հովհաննեսը վախճանվեց 1936 թ. փետրվարի 12-ին և հողին հանձնվեց Գրամփա գյուղի գերեզմանատանը: Հուղարկավորությանը մասնակցեցին շրջանի բոլոր գյուղերի քահանաները, ժողովրդի մեծ բազմություն և ս. Էջմիածնի Մայր Աթոռի միաբանության վարդապետներ և եպիսկոպոսներ:

Ծանոթություն—Տեր Հովհաննես քահանայի՝ իր աշխարհագորայինների խմբով մասնակցության մասին Սարդարապատի հերոսամարտերին և Քյուրփալուի ճակատամարտին տես Հ. Գ. Թուրշյանի «Սարդարապատի հերոսամարտը» գրքի երկրորդ հրատարակության 141, 156 և 225 էջերը:

ՍԱՐԳԻՍ ԱՐՔԵՊՍ. ԶԱԼԱԼՅԱՆՅԻ «ԾԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ Ի ՄԵԾՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆ» ԳՐՔՈՒՄ ՀԻՇԱՏԱԿՎՈՂ ԶԵՌԱԳՐԵՐԸ

Սարգիս արքեպս. Զալալյանցն իր «Ծանապարհորդութիւն ի Մեծն Հայաստան» գրքի Ա (Տփխիս, 1842) և Բ (Տփխիս, 1858) հատորներում զանազան առիթներով վկայակոչում է 18 տարբեր վայրերում տեսած 29 գրչագիր մատյաններ:

Ստորև անդրադառնում ենք այդ մատյաններին, վայրերը պայմանականորեն համարակալելով Ա—ԺԸ, իսկ մատյանները՝ 1—29:

Ա. ՍԱՆԱՀԻՆ

1. (Հատոր Ա, էջ 16). «Քեօթուկ [Սանահինի]»: Այն Մատենադարանի № 3031 ձեռագիրն է, և գրատուն է մուտք գործել անցյալ դարի 90-ական թվականներին:

2. (Հատոր Ա, էջ 40—42). «Աւետարան». ունի ՌԺԼ (1681), ՌԺԲ (1683), ՌԺԿԶ (1717) թվականների հիշատակագրություններ: Այն Մատենադարանի № 9999 ձեռագիրն է, և ձեռք է բերված 1960 թվականին Թիֆլիսում՝ Հովհաննես Մելիք-Նուբարովից: Տե՛ս մեր «Սանահինի գրատուն հայերեն ձեռագրերի հավաքածուն» («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1970, № 3, էջ 292—294):

Բ. ԱՐՅԱՆ ԳԱՎԱՌ

3.. (Հատոր Ա, էջ 159—161). «Ի միում հին ձեռագրի, զոր տեսի յԱրցախ գաւառի...», ուր պատմվում է, թե ինչպես Վարա-

զա վանքի վանահայր Ղուկասը 1231 թվականին Վարազա խաչը բերում է Նոր Վարազ (Հախում գյուղ): Զալալյանցը մատենագիտական տվյալներ չի տալիս, և հայտնի չէ, թե ինչ ձեռագիր է: Վարազա խաչի Նոր Վարազ տեղափոխման հարցին անդրադարձողները նման ձեռագիր չեն հիշատակում և վկայակոչում են միայն վանքի փմական արձանագրությունը:

Գ. ԹԱՐԳՄԱՆՉԱՑ ՎԱՆՔ

4. (Հատոր Ա, էջ 167). «Աւետարան», հիշատակ Սյունյաց Գրիգոր իշխանի 1312 թվականից: Այն Մատենադարանի № 2743 ձեռագիրն է, և գրատուն է մուտք գործել 1890 թվականին:

5. (Հատոր Ա, էջ 168—169). «[Ժողովածոյ] յորում էր գրուած [գլատմութիւնք] Թովմայի Մեծփեցոյ, Սոկրատայ Յոյն պատմագրի, Միքայելի Ասորոյ, Մաղաքեայ Արեղայի, Թղթակցութիւն Դիոնիսիոսի Արիւպագացոյ ընդ Աւետարանչին Յօհաննոս, Հարց ժողովոյն անուանեալ, Թուրք Ակալա հայրապետին Պետրոսին, և քանի մի Կանոնք: Գտաւ աստ և Պատմութիւն անցից Գօշ Մխիթարայ»:

Թարգմանչաց վանքի ձեռագրերին նվիրված մեր հոդվածում («Էջմիածին», 1971, № Ե, էջ 57—58) ասել ենք, որ հիշատակված նյութերը միատեղ ամփոփող ձեռագիր մեզ հայտնի չէ՝ գլխավորապես նկատի ունե-

հայրով «Գույս աստ և Պատմությունը անցից Գոշ Մխիթարյան» արտահայտությունը: Սակայն, այն-բավականին անորոշ է և կարող է վերաբերել ինչպես ձեռագրերին, այնպես և գրատմանը: Եթե «գույս աստ»-ը երկրորդ իմաստով հասկանանք, ապա կարելի է կարծել, որ հիշատակված ժողովածուն Մատենադարանի № 3076 ձեռագիրն է, որի մեջ կարելի է գտնել թվարկված բոլոր նյութերը, բացի Գոշի Վարքից: Այն գրատուն է մուտք գործել 1879 թվականին՝ ի շարս Զալայանցի 80-ից ավելի ձեռագրերի:

Դ. ԳԵՏԱՆՈՇՆ

6. (Հատոր Ա, էջ 172—173). «Անետարան», ժամանակ՝ 216Ի (1295): Այն Մատենադարանի № 6290 ձեռագիրն է, և գրատուն է մուտք գործել 1922 թվականին: Տե՛ս մեր «Գետաշենի Ավագ սուրբ Նշան մասրան հայերեն ձեռագրերը» («Էջմիածին», 1971, № 10, էջ 54—55):

Ե. ՆՈՐԱՇՆ

7. (Հատոր Ա, էջ 180). «Անետարան», ստացող՝ Աշոտ Սյալայան: Այն Մատենադարանի № 6202 ձեռագիրն է, և գրատուն է մուտք գործել 30-ական թվականներին՝ ի շարս Գարեգին Հովսեփյանի 50-ի չափ ձեռագրերի: Մակար Բարխուդարյանը այն արձանագրել է Մեծշենի սուրբ Գևորգ եկեղեցում («Արցախ», Բաքու, 1895, էջ 219—220):

Զ. ԾԱՐԱՎԱՆԻ

8. (Հատոր Ա, էջ 208—209). «Յովհաննէս վարդապետ Ծարեցի, որ գրեաց զպատմություն իրում ժամանակի...»: Զալայանցը թեև կոնկրետ ձեռագիր չի ակնարկում և տալիս է ըստ բովանդակության, բայց նկատի ունի Մատենադարանի № 2776 ձեռագիրը, որը գրատուն է մուտք գործել անցյալ դարի 80-ական թվականների վերջերին:

Է. ԳԱՎԱՌ (ՆՈՐ ԲԱՅԱԶԵՏ)

9. (Հատոր Բ, էջ 126). Ա. «Անետարան», ժամանակ՝ ՌԻԷ (1578), ուղղելի՝ ՌԻԵ (1576): Այն Մատենադարանի № 7869 ձեռագիրն է, և գրատուն է մուտք գործել 1938 թվականին՝ Երևանի Գրական թանգարանի հավաքածուի կազմում:

10. (Հատոր Բ, էջ 126). Բ. «Անետարան», ժամանակ՝ ՋՀԱ (1522), գրիչ՝ Յակոբ, տեղ՝ «ի նահանգին Գեղեցիկ Չորույ»: Զեռագրիս ուր գտնվելն հայտնի չէ:

11. (Հատոր Բ, էջ 126). Գ. «Անետարան» գրեալ ի Յոհաննէս վարդապետ Ծոռուտեցույ: Այն Մատենադարանի № 7881 ձեռագիրն է, և գրատուն է մուտք գործել 1938 թը-

վականին՝ Երևանի Գրական թանգարանի հավաքածուի կազմում:

12. (Հատոր Բ, էջ 126). Դ. «Անետարան» գրեալ ի թագաորութեան Ծախ-աբասի... և յառաջնորդութեան Ստաթի Ստեփաննոս արքեպիսկոպոսի, ի վանս Մարդ Աղա-նեաց: Զեռագրիս ուր գտնվելն մեզ հայտնի չէ:

13. (Հատոր Բ, էջ 127). «Անետարան»: Հիշատակարանում պատմվում է Երևանի 1679 թվականի երկրաշարժի մասին: Զեռագրիս ուր գտնվելն մեզ հայտնի չէ:

Տե՛ս մեր «Նոր Բայազետի հայերեն ձեռագրերի հավաքածուն» («Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1969, № 4, էջ 271—277):

Ը. ՎԱՐԴԱՇՆ

14. (Հատոր Բ, էջ 216). «Անետարան», ժամանակ՝ ՈԶԱ (1232), տեղ՝ «ուխտս Հաւապակոյ», գրիչ՝ Ստեփաննոս, ստացող՝ Վանենի: Զեռագրիս ուր գտնվելն մեզ հայտնի չէ: Այն Մակար եպս. Բարխուդարյանը տեսել և արձանագրել է Գյոգ-Բուլաղի ս. Աստվածածին եկեղեցու ձեռագրերի շարքում (տե՛ս «Աղուանից երկիր», էջ 234—236):

15. (Հատոր Բ, էջ 380). «Անետարան»: Ունի ՈԼԲ (1183) թվականի հիշատակագրություն. «...և ոչ մնաց ամենևին ճարակ ձիավարժաց ազգիս հայոց»: Այն Մատենադարանի № 2877 ձեռագիրն է, և գրատուն է մուտք գործել անցյալ դարի 80-ական թվականներին:

Թ. ԱՐԶԱՁՈՐ

16. (Հատոր Բ, էջ 241—243). «Աստուածաշունչ», ունի ԶԷ (1458) թվականի հիշատակագրություն. «...մէջ մարդ մեռա Արապայ Բողին, վեր գնացինք պարոն Արապասին մոտ երեք Սարխատին վեր արին կապեց, Արապայ Բողն երեւ Ուլուքեգին, Սարխատն շինեց Առջաձորայ ջուրն... Ես Յոհաննէս կաթողիկոս որդի Զալալին, թոռն մեծ Աթաբեգի վկայ...»: Զեռագրիս ուր գտնվելն մեզ հայտնի չէ:

Ժ. ԱՎԵՏԱՐԱՆՈՑ, ԿՈՒՍԱՆԱՑ

ՄԵՆԱՍՏԱՆ

17. (Հատոր Բ, էջ 246). «Անետարան», ժամանակ՝ ՌԺԻ (1671), գրիչ՝ Գայանէ մայրապետ, տեղ՝ Ավետարանոց: Զեռագրիս ուր գտնվելն մեզ հայտնի չէ:

ԺԱ. ՏԱԹԵՎ

18. (Հատոր Բ, էջ 270). «Քեօթուկ Տաթեւոս»: Այն Մատենադարանի № 6271 ձեռագիրն է, և գրատուն է մուտք գործել 20-ա-

կան թվականներին՝ ի շարք Տիրայր վրդ. Տեր-Հովհաննիսյանի ձեռագրերի:

ԺԲ. ՎԱՐԱԶԱՐՈՒՆ

19. (Հատոր Բ, էջ 340). «Գրչեայ մատեան մի, յորում գրեալ կային բանահիստութիւնք Յօհաննէս Թովկորանցոյ... յորոց վախճանի գրէ իսն Յօհաննէս Թովկորանցի»: Մատենագիտական տվյալների բացակայությունը թույլ չի տալիս փնտրություններ կատարել:

ԺԳ. ՆԱԽԶԻՎԱՆԻԿ

20. (Հատոր Բ, էջ 340—341). «Ի տան քահանայի գեղջս եղեալ են բազմահատոր ձեռագիր մատեանք... քահանայն ծածկեալ է զնոսա ընդ հիմամբ նորակառոյց եկեղեցւոյն... Մին ի... մատենից մնացեալ էր... անթաղ... գոր ընկալայ առ իս՝ յորում են... ճառք նախնեաց և Մեկնութիւն Դուկասու... ի Մատթէոս վարդապետէ Տաթևացոյ»: Ձեռագրիս ուր գտնվելն մեզ հայտնի չէ և չի արձանագրված Սարգիս Զալալյանցի մահվանից հետո Սինոդի կողմից 1879 թվականին կազմված ցուցակում (Մատենադարանի արխիվ, Կաթողիկոսական Դիվան, թղթ. 228, վավ. 15):

ԺԴ. ՍԱՐՈՒԾԵՆ

21. (Հատոր Բ, էջ 342). «Աւետարան երկաթագիր... Գերեցաւ Աւետարանս ի Պարսից ի 1826 ամի, բայց յետոյ գնեալ ի հայոց ի Թարեզ քաղաքի՝ վերադարձաւ անդէն ի Սարուշէն...»: Ձեռագիրս Զալալյանցից հետո հիշատակել են և ուրիշները. Հ. Թովհանյան («Յուդայական ժողովածոյաց Դարեան Խաչիկ վարդապետի», մասն Բ, Վաղարշապատ, 1900, էջ 47, № 16), Մեսրոպ Տեր-Մովսիսյան («История перевода Библии на армянский язык», Петербург, 1902, стр. 164, № 22), Գարեգին Հովսեփյան («Յիշատակարանք ձեռագրաց», հատոր Ա, Ամբիլիաս, 1951, էջ ?, № ?): Ձեռագրիս հետագա ճակատագիրն անհայտ է:

ԺԵ. ԾԱԼԵԹ, Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ

22. (Հատոր Բ, էջ 377). «Գոյր աստ ի միում արկեղ բազում ձեռագիր մատեանք, բայց մերձեալ են խոնարհիլ ի հող գերեզմանի. զմինն միայն ի նոցանէ առի ընդ իս, յորում էին զանազան ճառք երանելի նախնեաց...»: Ձեռագիրս Ս. Զալալյանցի ձեռքն անցնելուց հետո, ինչ-ինչ հանգամանքներում բաժանվել է երկու մասի և Մատենադարան մուտք գործել որպէս երկու տարբեր ձեռագիր՝ №№ 2756, 2784:

23. (Հատոր Բ, էջ 377—378). «Ի վկայ

հնութեան այսր մեծաստանի, պատշաճ վարկայ դնել զպատճեն կոնդակին, զոր գտի ի միում ձեռագրի». «Եւ ընդ շնորհագեղուն թղթոյս ծանուցումն լիցի օրհնեալ երկրնեացոյ Ծաքու, Դապալու, Արաշբասանու, Աղդալու, որք են թեմ և վիճակ սուրբ Ծալէթի...»: Թե ինչ ձեռագիր է, հայտնի չէ:

ԺԶ. ԱՍՏՐԱԽԱՆ, Ս. ԱՍՏՎԱԾԱԾԻՆ

24. (Հատոր Բ, էջ 440). «...ի ...զանգակատան անկեալ մնային անհնամ զանազան ձեռագիր և տպեալ մատեանք՝ ժողովեալք... ի Յովսէփայ արքեպիսկոպոսէ Արղութեանց, ի միջի որոց էր և Մեկնութիւն Երգ Երգոցի Գրիգորի Նիսացոյ՝ գրեալ ի թուին հայոց ՅԻԲ (893), զոր եզիտ ի Սանահին: Ես հանեալ անտի... ցուցակագրեցի և զպատճեն ցուցակի առաքեցի ի սուրբ Էջմիածին լանկորուստ պահպանութեան: Այն Մատենադարանի № 2684 ձեռագիրն է, և գրատուն է մուտք գործել 1879 թվականին՝ ի շարք Զալալյանցի ձեռագրերի: Թվականը ուղղելի՝ ՆԻԲ (973):

25. (Հատոր Բ, էջ 441). «Աւետարան ...գրացաւ... վասն հայոց բնակելոց ի Ղազան... ի թուին հայոց ԴԺԼ (1681)»: Ձեռագրիս ուր գտնվելն մեզ հայտնի չէ:

ԺԷ. ՆՈՐ ՆԱԽԻԶԵՎԱՆ, Ս. ԼՈՒՍԱՎՈՐԻԶ

26. (Հատոր Բ, էջ 457). «Աւետարան... գրեալ ձեռամբ Կոստանդիանոս կաթողիկոսի Կիլիկեցոյ, յորում նկարեալ է նոյն կաթողիկոս զպատկեր Հեթում թագաւորի... (իմա՝ Լոն թագաւորի)»: Այն մատենադարանի № 8321 ձեռագիրն է, և գրատուն է մուտք գործել 1938 թվականին՝ Երևանի Գրական թանգարանի հավաքածուի կազմում:

27. (Հատոր Բ, էջ 457—460). «Աւետարան», ժամանակ՝ 2ԻԶ (1297), գրիչ՝ Ստեփանոս քհ., ստացող՝ Մանուել քհ.: Այն Մատենադարանի № 7663 ձեռագիրն է, և գրատուն է մուտք գործել 1938 թվականին՝ Երևանի Գրական թանգարանի հավաքածուի կազմում:

28. (Հատոր Բ, էջ 460). «Ի բազմաթիւ Աւետարանաց զմինն առի ընդ իս, ըստ որում արտագրեալ էր յիսկական ձեռագրէ սրբոյն Սահակայ...»: Զալալյանցը մատենագիտական ոչ մի տվյալ չի նշում, և դժվար է որոշակի բան ասել: Հավանական է, սակայն, որ այն լինի Մատենադարանի № 2848 ձեռագիրը, որը նույնպէս գրատուն է մուտք գործել 1879 թվականին՝ Զալալյանցի հավաքածուի կազմում:

ԺԸ. ՆՈՐ ՆԱԽԻՋԵՎԱՆ, ԴԱՎԻԹ ԳԵ-
ՈՐԳՅԱՆ ՕԴԱԲԱՇՅԱՆՑ

29. (Հատոր Բ, էջ 463). «Անետարան», ժամանակ՝ ՈՒԲ (1193), տեղ՝ Պողոսական Եկեղեցի, ստացող՝ տեր Կարապետ: Ձեռագիրս այժմ գտնվում է Բալթիմորի հավաքածուի մեջ (№ 532):

Այսպիսով, Սարգիս արքեպ. Ջալալյանցի հիշատակած 29 ձեռագրերից 16-ը (№№ 1, 2, 4—9, 11, 15, 18, 22, 24, 26—28) այսօր գտնվում են Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, 1-ը (№ 29)՝ Բալթիմորում, իսկ մնացած 12-ի (№№ 3, 10, 12—14, 16, 17, 19—21, 23, 25) հետագա ճակատագիրն անայժմ հայտնի չէ:

Ստորև բերվող հին և նոր թվահամարների համեմատական տախտակում հեթանկան թվահամարի համարիչը ցույց է տալիս վայրը, իսկ հայտարարը՝ ձեռագիրը:

ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ՏԱԽՏԱԿ
ՍԱՐԳԻՍ ԱՐՔԵՊՍ. ՋԱԼԱԼՅԱՆՑԻ
«ԺԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆ Ի ՄԵԾՆ
ՀԱՅԱՍՏԱՆ» ԳՐԲՈՒՄ ՀԻՇԱՏԱԿՎԱԾ
ՁԵՌԱԳՐԵՐԻ ՀԻՆ ԵՎ ՆՈՐ
ԹՎԱՀԱՄԱՐՆԵՐԻ

Ն.Ն. ը/կ	Մատենա- դարան	Ն.Ն. ը/կ	Մատենա- դարան	Ն.Ն. ը/կ	Բալթիմոր	Մատենա- դարան
Ա/1	3031	Է 11	7881	Ժ 1 21	—	—
Ա 2	9939	Է 12	—	ԺԵ/22	—	2756
Բ/3	—	Է/13	—	ԺԵ/23	—	2784
Գ/4	27 3	Ը/4	—	ԺԶ/24	—	2684
Գ/5	307	Ը/	28 7	ԺԶ 25	—	—
Դ/6	29	Թ/16	—	ԺԶ/26	—	8321
Ե/7	652	Ժ/17	—	ԺԶ/27	—	7663
Զ 8	2776	ԺԱ/18	6271	ԺԶ/28	—	2848
Է 9	7869	ԺԲ/19	—	ԺԸ/29	532	—
Է/10	—	ԺԳ/20	—			

